

Heritage
Number VII
Belgrade 2006

НАСЛЕЂЕ

ЗАВОД ЗА ЗАШТИТУ СПОМЕНИКА
КУЛТУРЕ ГРАДА БЕОГРАДА
Број VII, Београд 2006

HERITAGE

Number VII

Cultural Heritage Preservation Institute of Belgrade

EDITOR IN CHIEF Milana Jočić, Director of the Institute

EDITOR Marko Popović PhD

SECRETARY Bojana Ibrajter-Gazibara

EDITORIAL STAFF Milka Čanak-Medić PhD, Irina Subotić PhD,
Marko Popović PhD, Nađa Kurtović-Folić PhD,
Aleksandar Kadijević PhD, Zoran Jakovljević,
Vera Pavlović-Lončarski, Nada Živković,
Marina Nešković

BELGRADE 2006

НАСЛЕЂЕ

Број VII

Завод за заштиту споменика културе града Београда

ОДГОВОРНИ УРЕДНИК Милана Јочић, директор Завода

УРЕДНИК др Марко Поповић

СЕКРЕТАР Бојана Ибрајтер-Газибара

РЕДАКЦИЈА др Милка Чанак-Медић, др Ирина Суботић,
др Марко Поповић, др Нађа Куртовић-Фолић,
др Александар Кадијевић, Зоран Јаковљевић,
Вера Павловић-Лончарски, Нада Живковић,
Марина Нешковић

БЕОГРАД 2006

АЛЕКСАНДАР ИГЊАТОВИЋ
 ДОМ УДРУЖЕЊА
 ЈУГОСЛОВЕНСКИХ
 ИНЖЕЊЕРА И АРХИТЕКАТА
 У БЕОГРАДУ

Као једна од доминантних политичких доктрина у југословенској и српској култури прве половине XX века идеологија интегралног југословенства имала је своју механику и разрађене системе репрезентације у домену визуелног.¹ Најзначајнија од њих била су различита југословенска друштвена и струковна удружења (попут Словенског југа, Сокола, Народне одбране, Јадранске страже итд.), кроз чије су акције оствариване идеолошке премисе интегралног југословенства. Део тих акција свакако је било и подизање управних седишта ових организација, чија се архитектура може тумачити у контексту идеологија тих удружења, као и окружја у коме су она деловала.

Важан наратив идеологије југословенства била је и зграда Дома југословенских инжењера и архитеката, подигнута између 1933. и 1935. године у улици кнеза Милоша бр. 7 у Београду. Део сложене историје ове националне струковне организације јесте и историја подизања њеног централног дома. Та историја је синкопична и тешко размрсива. Међутим, средишње место идеологије Удружења југословенских инжењера и архитеката² подударало се са најважнијом идеолошком доктрином интегралног југословенства. Били су то етнички егалитаризам и национална кохезија.

Намера да се они уобличи и спроведу језиком архитектуре – и то управо путем архитектуре Дома УИИА – открива да идентитет зграде која и данас стоји у Кнез Милошевој улици, као и свих ранијих покушаја да УИИА дође до свог централног дома, не представља само убедљив пример локалне поетике архитектонског модернизма, већ зрачи једну препознатљиву идеолошку и политичку ауру. Она подједнако говори о сложеној улози модернистичке поетике на београдској архитектонској сцени друге и треће деценије XX века, као и о доминантним и латентним силама у оквиру владајуће идеологије југословенства.

* * *

Када је средином 1919. године формирано “Удружење инжењера и архитеката Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца” његова структура, начин организације и политичко устројство стајали су чврсто на темељима оне идеологије која је преовладала у политичком дискурсу тога времена. Већ први члан Устава ове сталешке организације прописао је да се “сва стручна удружења инжењера и архитеката која постоје у Краљевству Срба, Хрвата и Словенаца стапају у једно удружење”.³ То је значило да се постојеће традиције појединих конститутивних делова новоформиране државе и даље поштују, али да се врши њихова фузија у једну целину, на сличан начин на који су замишљани општи обриси будуће југословенске културе. Међутим, већ тада су постојале сумње да би дотадашња сталешка друштва са националним предзнаком могла бити потиснута, а тиме и постојеће етничке и регионалне традиције.⁴ Та бојазан је, уосталом, представљала најзначајнију компоненту целокупног друштвеног и политичког живота Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца током прве деценије њеног бурног живота. Тако је ово инжењерско и архитектонско струковно удружење већ у повоју носило ону клицу

која ће убрзо исклијати и замрсити политику и културу младе јужнословенске краљевине: с једне стране регионалне и етничке традиције и покушај сажимања свих постојећих разлика, а с друге крут централистички систем организације са једним седиштем и доминацијом једне етнице.

Официјелно гласило Удружења – *Технички лист*, који је излазио пуних двадесет година (1919–1939), не само да је хронолошки уоквиравало виртуелне границе Југославије као целовите државе, већ су се на његовим страницама огледали сви они културни механизми који су фигурисали у оквиру идеологије помирљивог југословенства. На пример, симултана и облигатно наизменична употреба ћириличног и латиничног писма⁵ била је подупрta правом да се чланци у *Техничком листу* објављују на званичном “српско-хрватско-словеначком језику”. С друге стране, пропис да “Први насловни лист имаде бититисканћирилицом”,⁶ као и непрестани покушаји да се изврши централизација рада овог удружења наглашавањем да је некадашње “Удружење српских инжењера и архитеката” стожер новонасталог удружења, као што је и Србија “*стожер* нашега новог Краљевства”,⁷ били су сведок истих оних проблема који су трајно обележили прилике у међуратној Југославији.

Међутим, већ неколико месеци по свом настанку Удружење је променило назив поставши “Удружење *југословенских* инжењера и архитеката”. На тај начин идеолошка улога ове важне сталешке организације добила је једну другу, сложенију димензију. Нова идеолошка основа, која је кокетирала са идеологијом интегралног југословенства као стално присутним културним обрасцем, почивала је на потреби да се ово, наизглед независно струковно удружење градитеља, постави као својеврсан модел колективног идентитета који је, поред *сажимања*, подразумевао и *брисање* одређених културних

традиција и *стварање* нових, које ће успешно моћи да замене дотрајале. Будући да је инерција политичког дискурса онемогућавала да се нова државно-национална творевина испочетка назове “Југославија”,⁸ атрибут “југословенски” постао је оперативан начин да се постојеће племенске разлике супституишу грађењем националног јединства у различитим сферама друштвеног живота. Заправо, нови назив настао је из акутне потребе одређених режимских кругова да створе слику жељеног националног идентитета, а та потреба спровођена је кроз различите аспекте културе, најчешће изван политичке сфере. У томе су градитељи били посебно значајни, будући да су метафору “грађења нације и државе” – синтагму која је одјекивала у политичком говору тога времена – остваривали дословно. Стога није необично што су се управо инжењери и архитекти међу првима ујединили под именом “Југославија”, десет година пре него што ће нагомилани анимозитети и политичка криза довести до промене не само имена, већ и целокупног живота прве заједничке државе Јужних Словена у модерној историји.

У таквој идеолошкој перспективи може се пратити развој и трансформација идеје да централна, Београдска секција УЈИА добије свој дом. Више покушаја да се уобличи његов архитектонски лик, као и акција око његовог коначног подизања, не могу се пратити независно од улоге ове сталешке организације у политичком и друштвеном животу Југославије. Штавише, архитектонско и идеолошко наслеђе Дома УЈИА сведок је свих оних периферних идеолошких струјања која су непрестано прожимала идеологију интегралног југословенства. Тумачење архитектонског лика Дома, као и различитих покушаја да УЈИА добије своје ново седиште у Београду, а који су претходили грађењу, има велики значај. Оно може допринети не само

Сл. 1. Миша Манојловић, Исак Азриел, Дом Удружења југословенских инжењера и архитеката — Секција Београд, 1933-1935. (фотографија аутора)

потпунијем вредновању зграде која и данас стоји у улици кнеза Милоша бр. 7 као важан споменик модерне архитектуре између два светска рата, већ и препознавању начина како одређена идеологија добија своју визуелну и материјалну потврду.

Није тешко разумети да је у оквиру југословенског друштва ова организација имала запажену улогу националне кохезије – и стварно и метафорички: удружени инжењери, који подижу разрушену земљу и спајају оно што је столећима било раздвојено, били су пример који је у сваком погледу ваљало следити. На тај начин идеолошка улога УЈИА као носиоца пожељног система вредности била је веома потцртана. Већ 1919.

године, на ванредној главној скупштини УЈИА на којој је верификован Устав ове организације, Управа је изнела свој главни циљ: *“У великој дворани певачког друштва ‘Станковић’, у улици Кнеза Милоша Великог састају се по први пут инжењери и архитекти из свих крајева Југославије од Триглава до Вардара, састају се, да коначно израде скупно удружење и омогуће заједнички, јединствен, плодан и успешан рад обнове и напретка – ропским сузама орошене и јуначком крвљу искупљене велике и лијепе наше домовине”*.⁹ Истом приликом, предочена је и главна дужност ове организације, уобличена кроз стереотипне фразе југословенског национализма: *“да [чувамо] наш дух, наше обичаје, да чувамо неокрњен живот нашег народа; дужност да будемо прави пионири у народу, како би свест његова јачала у уверењу, да је само у нашем јединству спас [...]”*.¹⁰

Слична интонација пратила је сваку наредну годишњу скупштину УЈИА;¹¹ њен циљ означен је не само као струковни, већ пре свега као “културно-национални”.¹² Говор тих конференција и прогласа Удружења заснивао се на доктринама идеологије југословенства, на идејама етничке једнакости, “крвног сродства”, те заједничке духовне јужнословенске традиције која стоји насупрот “туђинском” материјализму.¹³ Слична интонација редовно је испуњавала састанке Главне управе и појединих секција УЈИА, као и Главне годишње скупштине, оцртавајући идеал инжењера и архитеката као својеврсних градитеља духовне југословенске цивилизације, коју ће карактерисати “супремација духа над материјом”.¹⁴ На тај начин југословенски инжењери и архитекти добили су водећу улогу као перјаници југословенства, откривајући, чувајући и изнова градећи југословенску “духовну” културу, за коју су водећи идеолози – попут Јована Цвијића, Милоша Ђурића

или Виктора Новака – веровали да је очекује прави препород. Инсистирало се на “народном карактеру” УЈИА, на коме се, кроз говор о Србима, Хрватима и Словенцима као *једном* народу, пресликавала структура замишљене југословенске нације. Једном речју, УЈИА је представљала прави угледни пример националних врлина и егземплар политичке подобности.

Међутим, упркос лепим жељама и горљивој идеологији, судбина ове организације била је огледало трансформације југословенске идеје у реалном контексту: од острашћених, готово еуфоричних говора на главним скупштинама током треће деценије, преко латентних сукоба на етничкој основи, до промене устава УЈИА и цепања јединствене организације, што се десило паралелно са уставном и административном декомпозицијом државе.

У стварности, пак, УЈИА је функционисало као фрагментирано удружење, будући да су две, финансијски и политички најјаче секције – београдска и загребачка, често заступале различите интересе.¹⁵ Испод професионалних и струковних разлика ових огранака налазио се траг етничких сукоба који није могла да прикрије ни најсмишљенија пропаганда. Али, док су чланови Секције Загреб вешто и тактично спроводили своје замисли о децентрализацији, које су на концу донеле жељене резултате, београдска секција непрестано је осциловала између прокламованог југословенства и залагања за етнички егалитаризам, и жеље за централизмом и доминацијом. Та је слика била преликана и у структуру архитектонских клубова, струковне сателите ових подружних секција.¹⁶ Политички значај и политичке импликације били су читљиви не само у устројству и структури, већ и у свим акцијама које су предузимали ови клубови. Разуме се, подизање зграде седишта организације

било је од највећег значаја.

Иако су загребачки и београдски клуб архитеката истовремено покренули иницијативу за изградњу дома сопствене секције – 1921. године,¹⁷ у Београду је подигнуто седиште УЈИА тек тринаест година доцније. За разлику од својих загребачких колега београдски инжењери и архитекти били су суочени не само с финансијским неприликама и тешкоћама око погодног земљишта на коме је требало да подигну своје здање, већ и са недостатком консензуса у погледу сопствене политике. Наиме, на пролеће 1921. године ватрено је започела акција око грађења тако што је изабран “Оснивачки одбор за подизање Дома Удружења”, који се zaloжио за “куповину једног државног имања са оштећеним зградама у центру вароши”.¹⁸ Међутим, убрзо се увидело да је за потребе репрезентације потребно имати значајнију локацију “у угледном делу Београда”, те су покренути преговори око куповине једног приватног имања.¹⁹ Архивска грађа,²⁰ као и даљи натписи у *Техничком листу* сведоче да је у питању било “имање поч. Генерала Франасовића у улици Милоша Великог бр. 9”²¹ које “се налази на једном од најлепших места у центру Београда, у непосредној близини Парламента и будућих великих јавних грађевина”.²² Истицало се да је та локација “врло погодна за Дом Удружења, јер се налази у главној улици у центруму, у непосредној близини Парламента и других важних јавних грађевина, а на средокраћу две најважније [...] београдске улице Краља Милана и Краља Александра”.²³

Та чињеница биће од кључне важности у процесу стварања архитектонског идентитета Дома. Као својеврсна “државна осовина” на којој се управо у то време подижу најзначајнија седишта младе државе, улица кнеза Милоша била је централни простор политичке репрезентације и идеолошке нарације југословенства. Непрестано истицање

просторне близине Парламента потцртавало је симболичку кореспонденцију између ове две институције – инжењери и архитекти били су, заправо, одабрани грађани државе, заступници њеног народа на којима, као и на скупштинским посланицима, стоји једна велика мисија. Управо ће та чињеница *сличности* одиграти кључну улогу конструисања *разлике* онога тренутка када парламентарни живот у Југославији буде укинут – тада ће УЈИА постати један од најважнијих стубова режима у стварању слике о природној, демотској, а не политичко-партијској демократији, као што ће “модерна архитектура” коју ће Клуб архитеката промовисати у исто то време задобити необично важну идеолошку улогу. Стога је архитектура будућег дома била додатно оптерећена низом идеолошких конотација које су извирале не само из структуре ове националне организације, већ и из места у просторно-политичкој топографији Београда. Штавише, централно седиште УЈИА – Секције Београд, требало је да послужи свим осталим секцијама да се “угледају на пример”²⁴ који је ваљало следити.

Док су послови организационе и финансијске природе у вези подизања дома спадали у домен Оснивачког одбора,²⁵ за његову архитектуру био је задужен Клуб архитеката Секције Београд УЈИА. Та чињеница баца светло на низ проблема који су додатно отежавали акцију око грађења, и који су утицали на стварање архитектонског лика дома УЈИА. Пре свега за то је био потребан нужан, али тешко остварљив консензус. Клуб архитеката окупљао је чланове посве различитих назора, што је био један од разлога бројних несугласица које су отежавале рад овог амбициозно замишљеног удружења. Међутим, највећа препрека била је та што Клуб архитеката није био идеолошки и политички независан. Уместо да буде струковна невладина

организација београдски Клуб архитеката био је, у ствари, продужена рука Архитектонског одељења Министарства грађевина: чак три четвртине архитеката-државних чиновника запослених у овој организацији било је учлањено у Клуб.²⁶ Томе у прилог говори и чињеница да су постојали перманентни покушаји београдских челника УЈИА да се штампање *Техничког листа* – официјелног гласила организације, чији је власник и оснивач била управо Секција Београд са адресом у Кнеза Милоша улици, пренесе из Загреба у престоницу, и то баш у штампарију Министарства грађевина.²⁷

Због свега тога акција око грађења дома Секције Београд као и карактер његове архитектуре нису имали само утилитарну димензију. Дом УЈИА био је, заправо, отеловљење идеала на којима се напајала горљива идеологија ове организације. У два наврата прилика да београдска секција добије своје седиште завршила се неуспехом, а трећи и последњи покушај уродио је плодом који је, додуше, одмах постао веома проблематичан. Сваки од тих корака у историји грађења дома УЈИА био је сведок тежњи да југословенски инжењери и архитекти уобличи сопствени лик, а тај лик морао је бити сагласан ономе што су говорили њихови заступници.

Први покушај изградње Дома и конкурс 1923. године.

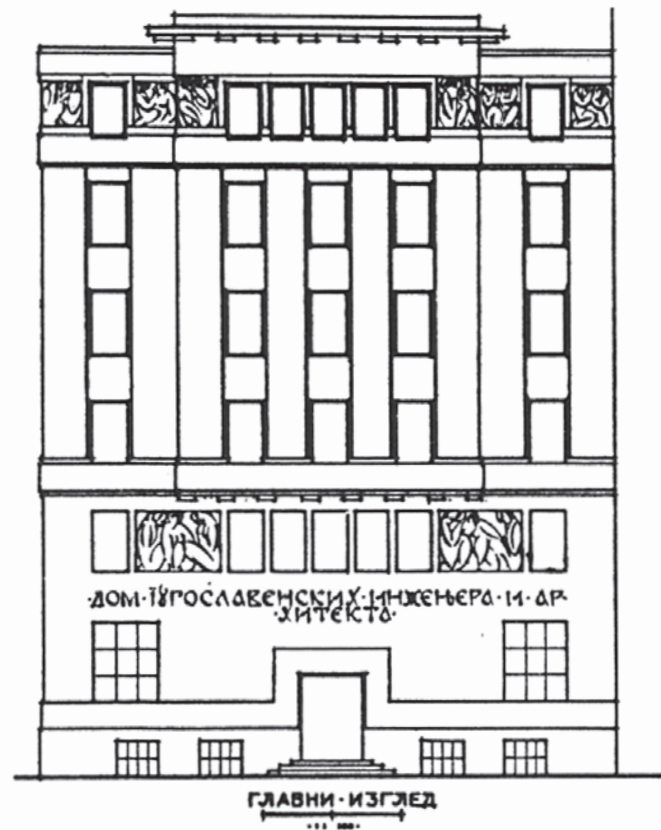
Када је почетком фебруара 1923. године “Секција Београд Удружења Југословенских Инжењера и Архитеката расписала стечај за свој нови дом” у улици кнеза Милоша бр. 7, одлучено је да “право на утакмицу имају само чланови УЈИА”.²⁸ Таква стратегија била је, по свему судећи, усвојена због сталешких интереса високообразованих кадрова из редова Срба, Хрвата и Словенаца који су управо тих година све више постајали

угрожени навалом руских емиграната, који су почели да доминирају у државним службама младе југословенске краљевине. Руси су, између осталог, заузели и важна места у Архитектонском одељењу Министарства грађевина.²⁹ То је време када се на страницама *Техничког листа*, али и у широј јавности све више почињу да чују реакције на такву политику, па се у редовима инжењера и архитеката учвршћује “борба против странаца”.³⁰ Како је већ тада постало извесно да ће обликовање монументалних јавних здања, која су се подизала на “државној осовини” улице кнеза Милоша, пасти у руке Архитектонског одељења Министарства грађевина – пре свега Николе Краснова, конкурс за дом УЈИА требало је да омогући да *југословенски* инжењери и архитекти створе препознатљиву слику сопственог идентитета, која ће бити различита у односу на официјелни монументални израз архитектуре историјских стилова у окружењу. Стога не изненађује чињеница да је оцењивачки жири,³¹ коментаришући исход конкурса, изнео на видело “да ми у земљи имамо добрих и искусних архитеката и да је прави грех [...] поверавати израду скица, па и читавих пројеката странним ‘стручњацима’”.³² Такав став имплицитно је окарактерисао архитектуру околних државних институција, везивану за делатност поменутих страних “стручњака”, као неподобну да изрази “национални карактер”. То добро описује опаска жирија о најбоље оцењеном раду на конкурс – пројекту архитекте Јанка Шафарика: “Фасада је архитектонски доследно и правилно решена, једино би можда Оцењивачки Суд замерио нешто *и сувише страном стилу фасаде*”³³. Пошто прва награда није била додељена нити једном од 19 приспелих пројеката, додељене су друга и трећа (Велимиру Гавриловићу), као и пет равноправних откупа који су поделили Алојз Камарит, Чедомир Глишић, Милан Злоковић, Војин Петровић, те Јозо Отахал и

Иван Жупан.³⁴

По оцени жирија, “страни стил фасаде” била је одлика већине приспелих радова на конкурс. Та чињеница добро осликава тадашњу опсесивну потрагу за “националним стилем” базираним на историцистичким предлошцима или реминисценцијама на фолклорно градитељство.³⁵ Међутим, чињеница да је највећу позорност изазвао откупљени пројекат младог Милана Злоковића,³⁶ који је у историографији означен као “симбол појаве читаве једне нове архитектонске генерације”,³⁷ говори не само о природи историографског дискурса – који је центрирао приповест о транзицији из “рано модерног” до “позно модерног” стила модерне архитектуре – већ наглашава доцнију улогу самог Злоковића, оног архитекте који је инаугурисан као “корифеј новог и значајног у београдској архитектури”.³⁸ Као што је познато, његова је улога у краткотрајној, али веома бурној драми “модернизације” београдске архитектуре била кључна, а конкурсни пројекат за Дом УЈИА, којим је отворио своју успешну градитељску каријеру у Југославији, одиста је носио клицу из које ће потећи највиталнији изданци локалне модернистичке синтаксе.

Пре свега, важно је истаћи да је у круговима УЈИА постојала изграђена свест о архитектури као носиоцу националног идентитета и као конститутивном елементу идеологије “народног и државног јединства”: “У данашњем тешком стању нарочито је инжењерска акција од великог значаја за стабилизовање прилика и још веће зближење и уједињење народа у стварању истих жеља, погледа и истих душа. Прво кроз школе, које инжењери подижу, у којима се деца уче познавању своје нове отаџбине и напуштају љубављу према њој; друго, кроз касарне у којима се младићи васпитавају за одбрану народних тековина; треће, кроз судске зграде у ко-

Сл. 2. М. Злоковић, Пројекат за Дом УЈИА у Београду, 1923. (Z. Manević, Zloković, Beograd 1989)

јима се дели правда и најзад кроз мноштво других зграда које служе на одржавању и напретку наше уједињене отаџбине”.³⁹ Ако на страну ставимо премисе идеологије национализма и апострофирање државног *apparatus*-а (масовна култура, школе, касарне, болнице и јавне зграде) за одржавање националне кохезије,⁴⁰ и окренемо се поменутом значају “инжењерске акције”, не може се заобићи симболичка улога њене репрезентације. Има ли уочљивијег симбола уједињених југословенских градитеља који “стабилизују”, “зближавају” и “уједињују” од њиховог дома, седишта њихове званичне организације? У таквој визури и у односу на доцнија дешавања у архитектонској култури престонице, конкурсни рад Милана Злоковића постаје одиста значајан.

Тај Злоковићев дисциплиновани рад у

стилу “протомодерног геометризма”⁴¹ био је антиципација локалног модернистичког идиома у коме су доминантну позицију заузимала уобичајена синтактичка решења фасаде са аплицираним рељефним панелима. Као што је познато примена пуне скулптуре, рељефних панела или фриза временом се усталила као једно од главних обележја модернистичке архитектуре међуратног периода у Београду. Коришћење ових ликовних представа, које су потицале из богатог трезора историцизма, наизглед је компромитовало модернистички *dictum* о излишности орнамента, али је имало низ важних идеолошких улога. Пре свега, важно је указати да су овакве формалистичке стратегије биле свесни одблесци рецепције класичне традиције у којој су, за разлику од архитектонског орнамента који има улогу структуралне репрезентације, ликовне симболичко-алегоријске представе имале улогу приказивања идеалних значења сваке грађевине. Ова традиција у мишљењу која је представљала рецидив натуралистичких теорија архитектуре XIX века, а водила порекло из великог историјског модела архитектуре заснованог на разлици између конструктивних и неконструктивних елемената (који почиње још са Албертијем), постала је важан део корпуса академског знања на готово свим европским архитектонским школама, онима у којима је образован највећи број југословенских архитеката па и сам Милан Злоковић.⁴² Разуме се, ова традиција била је пренесена и на југословенске високе школе где су студенти добијали основна знања из историје архитектуре преко немачких и француских уџбеника. Када су књиге с краја XIX и почетка XX века – као “Handbuch der Architektur”, “Grundrißvorbilder der Gebäuden aller Art” и сл. биле замењене уџбеницима домаћих аутора, овај систем знања није изгубио од своје легитимности.⁴³

Склоност ка коришћењу историцистичких

модела која се по правилу разуме као свесни уступак конзервативној локалној средини није, међутим, била тек резултат малограђанског конформизма. Иако су били окупирани поетичком, а ретко кад социјалном димензијом архитектуре, београдски “модернисти” стварали су архитектуру са изразито политичким конотацијама – не само у погледу теоријских експликација модерне архитектуре као аналогне изворној, “народној”,⁴⁴ већ и кроз примену политичке скулптуре на фасадама.⁴⁵ Семиотика “национализације” почивала је, тако, не само на архитектонским већ на визуелним знацима који су имали улогу преозначавања и национализовања “универзалног” језика који је конотирала модерна архитектура. У великом броју случајева рељефне представе на фасадама модернистичких кућа у Београду могу се тумачити у кључу оног културног комплекса који је доминирао на југословенској ликовној сцени тридесетих година XX века, а који би се могао назвати *imitatio Mestrovici*. Таква синтактичка решења постала су својеврсни модел идентификације локалног, националног и расног, односно свега онога што је подразумевао темељно разрађени дискурс око Мештровићеве скулптуре.⁴⁶ Будући често подражаван овај “унитарни југословенски стил”⁴⁷ нудио је једноставну формулацију пожељног идентитета — чак и онда када је, као у највећем броју случајева, дејствовао у контексту који је више осликавао тежњу закаснелих урбаних елита за помодним новотаријама него озбиљан програмски захтев, као што је то био случај Дома УЈИА. Међутим, слична употреба фасадних рељефних панела није била никаква новотарија већ је потицала из обновљеног интересовања за неокласицизам првих деценија XX века и, нарочито, његових средњоевропских одблесака. Неколико година пре Првог светског рата рељефна пластика у облику фриза и као испуна међупрозорских поља са

наглашеном симболичком улогом, постала је чест мотив – од парадигматског примера Бурделових рељефа на фасади монументалног *Théâtre des Champs-Élysées* (1911–1913) Хенрија ван де Велдеа и Огиста Переа, као и на многим другим париским фасадама. С обзиром да се верује да је Милан Злоковић конкурсни пројекат за Дом УЈИА урадио боравећи у Паризу,⁴⁸ сасвим је извесно да је његова синтакса настала као одблесак тамошње постсимболистичке културе.

С друге стране, слична решења обележила су средњоевропску архитектонску сцену – од профаних, интимистичких концепција Вагнерових ученика, које су антиципирале реторику *Neue Bauern* и *Neue Sachlichkeit*, до архитектуре тзв. Црвеног Беча, са којом су београдски модернисти били добро упознати.⁴⁹ Та архитектура представљала је прави трезор онога што се у локалним београдским оквиринама усталило као формула “архитектонског модернизма”: хоризонтално повезивање прозора тракама, са скулпторалним панелима постављеним између њих, гвоздена мотка са улогом громобрана⁵⁰ или јарбола итд.

Посматран у том светлу сугестивни Злоковићев пројекат са примењеним рељефима — попут великог броја слично конципираних решења – није нипошто био тек ликовни експеримент. У зони високог приземља смештене су две рељефне представе, са по три фигуре уписане у строг геометријски оквир. Иако се то поуздано не може знати, по свој прилици реч је о персонификацијама југословенских инжењера на једном, и архитеката на другом панелу, при чему би свака од фигура симболички представља по једно “племе” – српско, хрватско и словеначко. Таква иконографија није била необична у визуелној култури југословенства, а своју монументализацију доживела је на националном павиљону подигнутом на Светској изложби у Паризу 1925. године, као

и на многим каснијим примерима. Штавише, на исто решење надовезаће се и најзапаженији рад на наредном конкурс за Дом УЈИА из 1930. године, а таква цитатност била је важан део идеологије југословенства. Злоковићеве рељефне персонификације, присутне и у горњој зони фасаде у облику фриза, заправо се могу читати у кључу реторике која је у исто време пунила странице *Техничког листа*. Речи о “крвном сродству наших народа”,⁵¹ уверење да су Југословени “браћа по крви и по свему што чини најтешњи спој међу људима”⁵² могле су бити визуелно потврђене управо на овај начин; “Удружење се може поносити успехом који је оно постигло [...] јер је оно све техничке раденике из целе земље организовало и везало у једну чврсту целину. Наше уједињење легло је као крупан и чврст темељац у основу нашег народног и државног уједињења”⁵³ – биле су речи које на најбољи начин осликавају идеолошку улогу УЈИА из тога времена. Стога није чудно зашто је формално круто, али идеолошки веома употребљиво решење Злоковићеве фасаде доживело своје манифестације у доцнијој архитектонској култури, пре свега у београдској средини. Кључ за тумачење Злоковићевих фигуралних представа могао би бити управо овај: “Јоште у пролећу год. 1919, у оном тада порушеном Београду, сложили су се југословенски инжењери у једно коло, које све касније недаће и неуспеси нису могли раставити”.⁵⁴

Други покушај подизања Дома УЈИА у Београду и конкурс 1930. године.

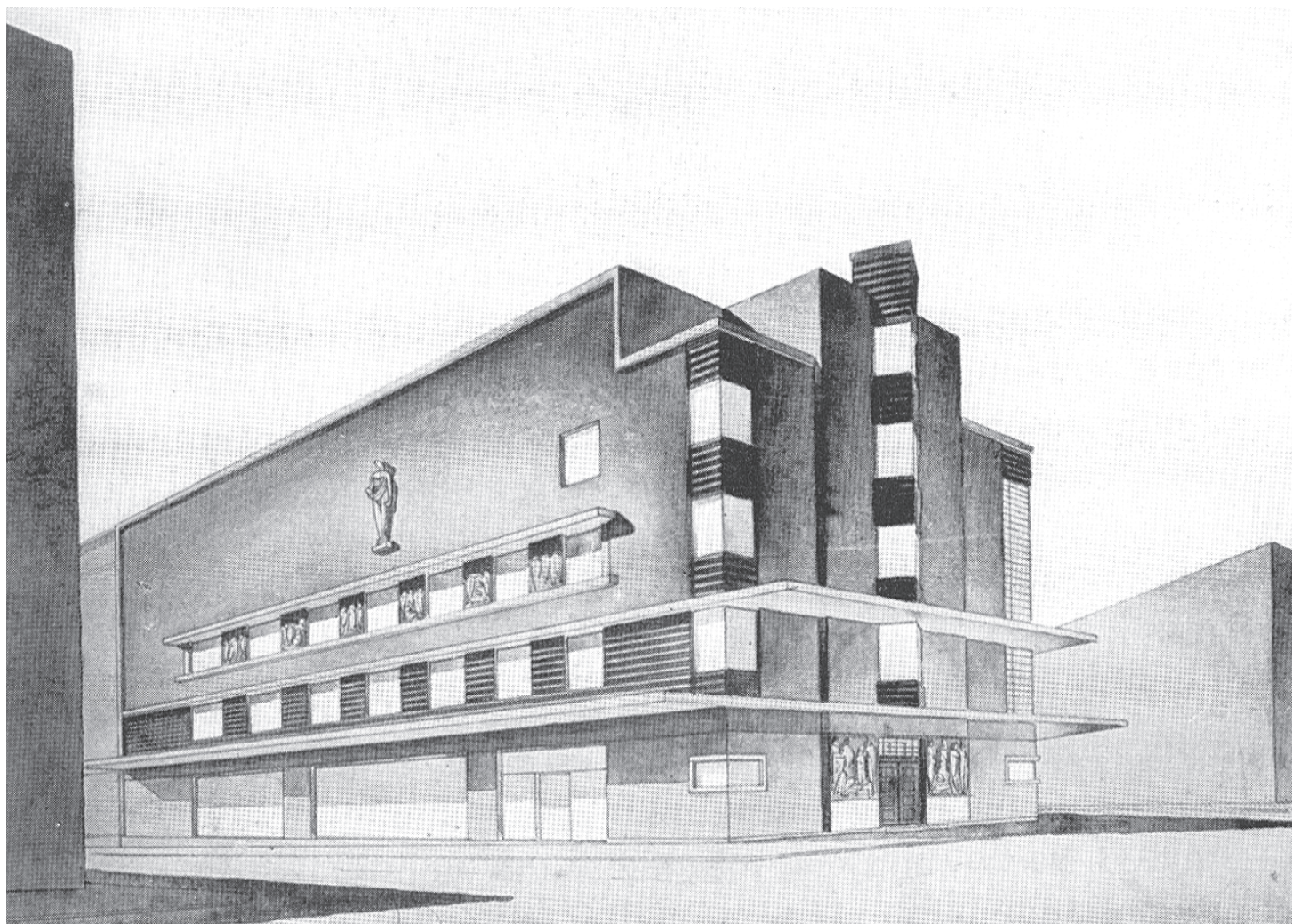
Када је у јуну 1930. године расписан нов конкурс за Дом Београдске секције УЈИА, “југословенско коло” прерасло је из алегорије жељеног јединства у насилно наметнут образац живота, обележен националном нивелацијом и успостављањем идеологије интегралног југо-

словенства. У периоду између 1923. и 1930. године судбина Дома постала је крајње неизвесна, пре свега због застоја у одлучивању изазваног радом Оцењивачког суда и Управе дома, чији се чланови “нису могли ни састати на довољно седница”,⁵⁵ као и због пословичних проблема финансијске природе. Тек 1928. године Управа Дома покренула је живље активности око подизања свог седишта, водећи “преговоре о куповини једнога од суседних имања ради проширења секцијског плаца”.⁵⁶ Будући да је Управа непрестано осциловала између жеље за репрезентацијом (“*Дом удружења јесте [...] видан знак његовог постојања и његове снаге*”)⁵⁷ и константног недостатка средстава, те потребе да се рентирањем простора у будућој згради попуни скроман буџет, грађење дома представљало је право поље сукобљених мишљења у коме није могло доћи до решења које би задовољило све стране. Међутим, концем 1929. године дошло се до идеје да УЈИА од Београдске општине откупи неко друго земљиште на коме би се уз мања улагања подигао нешто скромнији дом, подаље од формалне званичности архитектуре на “државној осовини”. Када је, “захваљујући разумевању и љубави према Удружењу наших колега Милоша Савчића и Војислава Зађине, тада председника и потпредседника Општине београдске” та замисао и остварена путем поклона којим је Општина даровала УЈИА земљиштем “на углу Тетовске и Босанске улице, где је сада кафана ‘Сплит’ [...] у величини од 800 м² по [симболичној] цени од 500 дин/м²”,⁵⁸ изгледало је да се дугогодишњи застој у подизању дома ближи крају. Тада је и расписан архитектонски конкурс за то ново место, у литератури иначе познато као “терен код Жељезничке станице”,⁵⁹ односно “локација код Железничке станице”.⁶⁰ Оцењивачки суд прописао је правила “утакмице за израду идејних скица”⁶¹ која се одиграла почетком

1931. године. Као и у претходном покушају, и овога је пута највећу пажњу побудио један од откупљених пројеката. Овога пута, био је то рад Злоковићевог саборца, модернисте Душана Бабића.⁶²

Синтакса Бабићевог пројекта, у којој су препознати одблесци поетике најзначајнијег члана Групе архитеката модерног правца (ГАМП), Милана Злоковића,⁶³ највише дугује савременој средњоевропској, а пре свега бечкој архитектури, и то првенствено обликовном идиому устаљеном у архитектури великих стамбених блокова, који су подизани у Бечу све до почетка четврте деценије XX века.⁶⁴ То се нарочито односи на хоризонталне пруге у малтеру, истакнуте громобране, одн. “мотке” за заставу, позицију скулпторалне пластике и, посебно, троугаоне призматичне елементе на фасади,⁶⁵ који су своју прву инаугурацију у београдској архитектури доживели 1925. године на згради београдског представништва Првог дунавског паробродског друштва.

Међутим, разлоге зашто је управо Бабићев рад доспео у жижу интересовања – како тадашње критике, тако и историографије архитектуре новијег доба настале не тлу Србије – треба тражити у идеолошком и политичком дискурсу који је окруживао не само поетику ГАМП-а, већ и идеологију интегралног југословенства, па и само УЈИА. Бабићев рад излаган је на Првој изложби југословенске савремене архитектуре (1931),⁶⁶ а био је публикован већ у првом броју љубљанске периодичне публикације “Архитектура”, почетком 1932. године.⁶⁷ Значај овог “рано модернистичког” егзамплара у београдској архитектури лежала је пре свега у томе што је у Бабићевом пројекту препозната сублимација дотадашњег и обећање будућег развоја локалних облика модерне архитектуре – од Злоковићевог конкурсног пројекта за Коларчев народни универзитет (1928), до Дома

Сл. 3. Д. Бабић, Пројекат за Дом УЈИА у Београду, 1931. (*Архитектура I, Ljubljana 1932*)

ваздухопловства у Земуну (1934–1935) Драгише Брашована. Другим речима, историографија је центрирала Бабићев конкурсни рад као потврду “развојних линија” и синтаксе “архитектонског модернизма” под егидом ГАМП-а. Пројекат је симболисао нагли продор модернизма у домаћу средину, а чињеница да је Бранислав Којић своју ретроспективу ГАМП-а, поред осталог, илустровао управо овим Бабићевим радом додатно сведочи о томе.⁶⁸

Међутим, у контексту позиције УЈИА у тадашњој културно-политичкој топографији београдске архитектуре модернистички обликовни идиом, какав је негован у оквиру ГАМП-а и Клуба

архитеката Београдске секције УЈИА, нипошто није био лишен фундаментално идеолошке улоге која је често измицала поетичко-биографском фокусу истраживања међуратне београдске архитектуре. Наиме, у дискурсу идеологије интегралног југословенства архитектонски модернизам оперисао је као кључна културолошка потврда шестојануарске диктатуре. Серијом политички интонираних иступа ГАМП-а, а пре свега путем изложби које је финансирао режим, са идеолошким експликацијама и пропагандним медијским активностима, модернистички обликовни идиом заступао је “позитивну” пројекцију режимских захтева за националном

унификацијом, етничким јединством, раскидом са прошлошћу и међуплеменским трзавицама и, што је од посебног значаја, савремено отеловљење замишљене примордијалне југословенске културе. У таквој визури “интернационални” модернизам доживео је своју “национализацију”, а модерна архитектура била је важан део конструкције југословенског мита о континуитету. Другим речима, она је представљала својеврсан политички пројекат чију су легализацију најпре подржале оне праксе, институције и делови централног система вредности који су били важни агенси идеологије интегралног југословенства. Разуме се, Удружење *југословенских* инжењера и архитеката било је једно од њих. И око Групе архитеката модерног правца и око Клуба архитеката Београдске секције УЈИА зрачила је политичка аура коју је тешко не приметити. Покушаји ГАМП-а да се представи као тобоже независно удружење архитеката новог кова, који су се одреда залагали за прихватање “нове струје”, било је компромитовано не само пословичном недоследношћу његових чланова у погледу стилског опредељења архитектуре коју су подизали, већ и чињеницом да су челни људи обе ове организације – и ГАМП-а и Клуба архитеката – били, заправо, исте особе. Иако се формирање ГАМП-а може разумети у светлу отклона од конзервативне линије у Клубу архитеката, коју су заступали пре свега Јанко Шафарик и Драгутин Маслаћ – заговорници стварања “националног стила” на историцистичким предлошцима – чињеница да су оба удружења водили исти људи више је него симптоматична. Педантне забелешке Бранислава Којића говоре о томе: “У идеолошком раду [Клуба архитеката] нарочито су се истицали у овом периоду Бранислав Којић и Милан Злоковић, а у пропагандном раду Иван Здравковић и Бранко Максимовић”⁶⁹ – водећи чланови ГАМП-а, односно најважнији интерпретатори модернизма

као нове “националне” архитектуре. Штавише, о тој симптоматичној релацији између ГАМП-а и Клуба архитеката сведочи Члан 11 “Правила Групе архитеката модерног правца”, који је налагао да “Покретна и непокретна имовина Групе, у случају њеног распада, прелази у власништво Клуба Архитеката Југословенског Удружења Инжењера и Архитеката – Секција Београд”.⁷⁰

Много пута је већ истакнуто како се прихватање нове, модернистичке парадигме у архитектури Београда одвијало интензивно. Већ су први озбиљни покушаји за критичким студијама архитектуре овог периода наглашавали да је “налет модернизма био [...] силовит”, и да је “за само неколико година, између 1929. и 1931. године будућност развоја српске архитектуре била [...] решена. Сви ранији покрети, сви ранији стилски токови били су прекинути или је развој пао у непрозирну сенку модернизма”.⁷¹ Заправо, тамна “сенка модернизма” која се тако брзо надвила над шароликом архитектонском сценом тога времена била је, заправо, нова светлост која је изнела на видело све оно што је фиксирао проглас новог режима: и отклон од непожељних традиција, и слављење новог и напредног, као и органску везу модерне југословенске културе са народним духом и “југословенском” националном прошлошћу. Зато је изненадни, али краткотрајни брак између архитектонског модернизма и интегралног југословенства донео веома много плодова.⁷² Један од тих плодова свакако је био и конкурсни рад Душана Бабића, а нарочито пројекат и зграда Београдске секције УЈИА која ће, као што ће се видети, неколико година доцније бити коначно подигнута на старом имању у улици кнеза Милоша (тада Краља Фердинанда) бр. 7.

Учвршћивање шестојануарског режима путем низа нових закона и аката уперених ка елиминацији међуетничких сукоба било је симултано с

наметањем идеологије интегралног југословенства у свим аспектима културе. Посебно се инсистирало на томе да се дотадашње племенске и политичке поделе, које су парализовале целокупан живот Краљевине, морају осудити и надоместити идеалом југословенског јединства које стоји изван погубне политичке сфере. Стога су све активности једног националног удружења какво је било УЈИА биле од суштинске важности за мобилизацију и наметање жељеног система вредности: “*Благодарећи свести, конструктивном духу и самодисциплини својих чланова, једино наше удружење остало је поштеђено и свих оних жалосних трзавица из скоре прошлости, које би радије и да не помињемо [...]*”;⁷³ или: “*Наше мишљење било је већ од првих дана оснотка нашег Удружења далекосежно. Тада смо ми рекли: ми хоћемо да будемо једнаки Срби, Хрвати и Словенци. Ми Срби жртвовали смо своје име које нам је најсветије, Хрвати и Словенци учинили су исто, па смо се назвали југословенски инжењери. Ми инжењери учинили смо више од политичара који су учинили смутњу од ове државе, а ми смо радили на подизању*”⁷⁴.

Заправо, ове речи, изговорене само неколико дана пре проглашења “Закона о називу и подели Краљевине на управна подручја” којим је име “Југославија” постало и официјелан назив државе, имале су велику политичку тежину. Истицано је како је УЈИА “прва у нашој ослобођеној Отаџбини самим својим постанком манифестовала своју потпуну приврженост идеји државног и народног јединства”,⁷⁵ поставши “претеча и данашњег имена наше Краљевине”.⁷⁶ Зато су у жеку диктатуре челници УЈИА били на церемонијалној аудијенцији код краља, добивши тако велики јавни публицитет,⁷⁷ а том чину претходила је резолуција Пленума Главне управе, упућена југословенском суверену поводом Прогласа од 6. јануара 1929. године:

“Ваше Величанство [...] Инжењери и архитекти, [јесу] ствараоци услова за материјална, културна, хумана, социјална па и идејна добра своје земље, а, и као носиоци и пропагатори њихови, и патриоти и идеолози изнад свега, и, који су и до сада, упркос нередовних прилика и свих теškoћа, умели очувати јединство своје организације; јединство духа, погледа и акције”.⁷⁸ Била је то формула пожељног понашања сваке друштвене и културне организације, и идеолошки код за тумачење изложби и пројеката ГАМП-а. Јавно давање на значају УЈИА говорило је да режим посеже за стабилним агенсима своје идеологије како би наметнуо одређен систем вредности. Управо у том контексту треба тумачити архитектонски идентитет Бабићевог конкурсног решења и његову медијску презентацију.

О значају архитектуре за идеологију југословенства сведоче и прве речи изговорене на свечаној срдници Годишње скупштине УЈИА, одржане у јесен 1929. године: архитектонско “подизање земље” значило је пружати “овим нашим осећајима виднога знака”,⁷⁹ а Дом југословенских инжењера то је најбоље могао да потврди. У том смислу, веза Бабићевог пројекта са Злоковићевим нацртом на првом конкурс за Дом УЈИА од нарочитог је значаја. Пре свега, у питању је свесно преузимање појединих елемената – фигуралних представа са Злоковићевог, осам година старијег пројекта. И у овом случају уметник користи рељефне панеле на којима су приказане по три фигуре које се могу разумети као персонификације не само инжењерских и техничких вештина, већ као визуелна приповест о националној централизацији. Етничке различитости обједињене су јединством нације (југословенска нација са три племена) и јединством државе (држава као оквир развоја појединих култура). Јединство Срба, Хрвата и Словенаца, који не познају разлике, додатно је потенцирано

присутвом једне алегоријске фигуралне представе постављене на фасаду Бабићевог здања. Такво синтактичко решење, уобичајено у средњоевропској архитектури треће деценије, у случају Дома УЈИА могло је да значи само једно: персонификацију уједињења под једним именом, у једном лику. Уједињени инжењери и архитекти били су његов праобраз и стога није необично што ће се неколико година касније исто решење поновити у наметнутом, али никада до краја изведеном пројекту Дома.

“Модернистички конципиран”⁸⁰ – са свим препознатљивим обележјима локалног архитектонског идентитета, овај Бабићев пројекат може се читати кроз двоструки кôд: кроз дискурс национализоване модерне архитектуре који је неговала ГАМП, као и кроз фигуралне визуелизације идеологије југословенства. У исто време када је расписан конкурс и када је настао овај пројекат у реторици УЈИА одјекивале су речи: *“наше удружење било прво које се ујединило у јединствено ’југословенско удружење’, и да је већ тиме показало своје гледиште према ономе што се данас остварује. На тај начин ми смо у неку руку постали претече данашњег имена наше Краљевине, али то је у исто време једна гаранција да ћемо и у будуће умети снаћи се у свим приликама, па ма какве оне настале”*.⁸¹

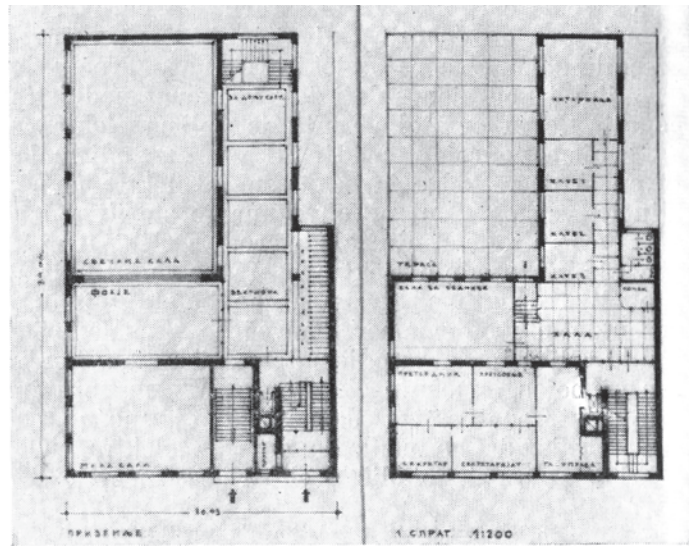
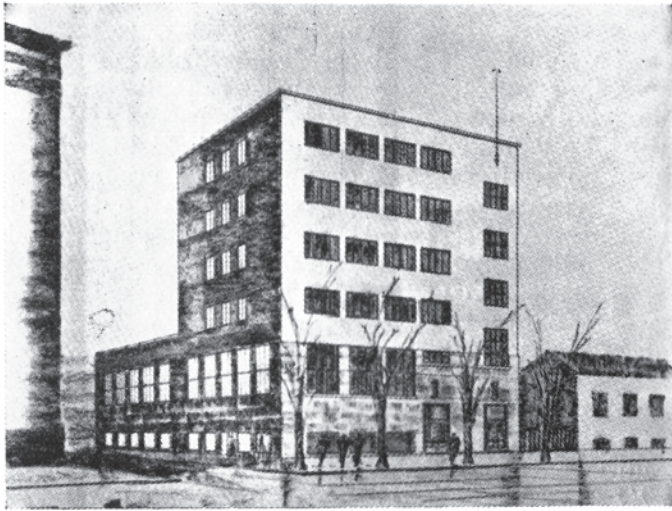
Трећи конкурс и подизање Дома УЈИА у Београду 1933–1935. године.

Прилике у југословенској политици и култури током првих година четврте деценије XX века биле су обележене латентним процесима суспензије интегралног југословенства. У то време је и судбина Дома УЈИА постала крајње неизвесна. Након исхитреног архитектонског конкурса с почетка 1931. године, који је више служио за демонстрацију ставова УЈИА у време наметања званичне државне

идеологије него што је био реална основа за коначно решење, изнова је наступило затишје обележено дилемама око погодне локације будућег здања. Коначно, почетком 1933. године Управа је “припремила елаборат за подизање Дома у Босанској ул., али је узела у озбиљну студију и подизање Дома на старом имању у улици краља Фердинанда бр. 7”.⁸² Убрзо се увидело како је друга локација (т.ј. аквизиција у Босанској ул.) депласирана за потребе репрезентације, будући да се изнова почео придавати велики значај симболичким аспектима окружја будућег Дома и, нарочито, њиховој политичкој димензији. Тако је на пролеће 1933. године Управа расписала трећу утакмицу за архитектонско решење Дома на старој локацији. Овога пута, на конкурс је додељена прва награда, чиме је аутор – београдски архитекта Миша Манојловић – стекао право на израду главног пројекта и извођење зграде. Након што је “Удружење Југословенских инжењера и архитеката, молбом својом Г. О. Бр. 3196 од 19. јуна 1933. године тражило [...] дозволу да може на свом имању у ул. Краља Фердинанда 7 подићи зграду за смештај канцеларија предузећа”, Одељак за грађевински одбор Општине града Београда 22. августа донео је Решење “да се УЈИА одобри подизање зграде”.⁸³ Зграда је почела да се зида јула месеца 1933. године,⁸⁴ а била је “довршена 15. октобра 1934. године сем приземља и сутерена”,⁸⁵ који су дефинитивно завршени по измењеним плановима тек наредног пролећа.⁸⁶

Иако се у натпису о резултатима конкурса говори да је првонаграђени пројекат “израдио архитекта Миша Манојловић”,⁸⁷ сасвим је извесно да је коаутор био Исак Азриел, будући да је овај архитектонски дуо током треће деценије радио као успешан пројектантски тандем, са заједничким атељеом у улици Страхинића Бана у Београду.⁸⁸ О томе говори и извођачки пројекат за Дом УЈИА,

ДОМ УДРУЖЕЊА ЈУГОСЛОВЕНСКИХ ИНЖЕЊЕРА И АРХИТЕКАТА У БЕОГРАДУ

Сл. 4. М. Манојловић (и И. Азриел), Конкурсни пројекат за Дом УЈИА у Београду, 1933. (Дом секције Београд, Технички лист XV, 20-21, Загреб 1933)

који су потписала обојица аутора. Сматра се да заједнички рад Милана-Мише Манојловића и Исака Азриела “потиче вероватно из јеврејске заједнице, којој су обојица припадали”.⁸⁹ Њихов опус је обиман и занимљив, а познато је да су остварили неколико кључних споменика функционалистичке модерне архитектуре у Београду – почев од Гостионичарског дома у Југ Богдановој улици бр. 28 (данас Угоститељска школа, 1931),⁹⁰ Јеврејског дома за децу на углу улица Високог Стевана и Тадеуша Кошћушког (данас Дефектолошки факултет, 1938),⁹¹ па до зграде Јована Л. Јовановића у Кнеза Милоша улици бр. 69 (данас Општина Савски Венац, 1940).⁹² Упркос томе, у историографији новије архитектуре настале на тлу Србије њихова су дела присутна тек фрагментарно, а чини се да до сада није постојао интерес да се она сагледају целовито и критички, посебно у контексту непроверених али изречених оштрих ставова који негирају ауторство неким остварењима⁹³ овог мало познатог, али самосвојног пројектантског духа. Иако се тврди да су Манојловић и Азриел формално били чланови ГАМП-а⁹⁴ и Клуба архитеката, у круговима најзначајнијих

београдских градитеља њихова имена никада нису била присутна, а за то свакако постоје разлози. На пример, сам Бранислав Којић говорио је да их Група архитеката модерног правца никада није прихватила “из разлога личне природе”.⁹⁵ Верује се да су због тога њихове “стваралачке личности” – упркос “највишем квалитету” архитектуре – “остале изопштене из културне средине, а самим тим је и њихово дело привлачило мању пажњу истраживача него што то објективно заслужује”.⁹⁶

О таквим занимљивим ставовима сведочи и зграда Дома УЈИА, која до сада није привлачила пажњу истраживача, упркос својој занимљивој повести. Заправо, “изопшвање” из културне средине било је синдром не само специфичне природе историографског дискурса, и не само хијатуса у ткиву идеологије ГАМП-а и УЈИА, као и латентних појава у оквиру идеолошког курса ових удружења, већ и симптоматичан показатељ односа центра и периферије у оквиру глобалног захвата идеологије југословенства која се, између осталог, легитимисала и путем језика архитектуре. Посебно се то односи на оне идеолошке агенсе какав је могао

бити Дом УЈИА.

Првонаграђени конкурсни рад Манојловића и Азриела био је конципиран у најбољој *sachlich* традицији – односно у оном идиому који је лаконски, али упечатљиво назван “сиромашна архитектура”.⁹⁷ Тај пројекат, потпуно безорнаменталних фасада, са спољашњошћу која “искрено” и “објективно” репрезентује функционалне и конструктивне квалитете ентеријера, јасно раздвојених функција, и посве антимионументалног карактера, био је право отеловљење свих оних идеалних карактеристика архитектуре “новог стила” које су својевремено истицали припадници ГАМП-а, залажући се за стварање новог архитектонског језика који ће раскинути с бременом прошлости. У конкурсном решењу, као и у извођачком пројекту Манојловића и Азриела, функционална дистрибуција простора следила је строге програмске захтеве, као и услове урбанистичког окружја, па је разуђени волумен зграде био посве бескомпромисан у погледу уступака традиционалним средствима репрезентације. Наиме, било је потребно да се у сутерен и високо приземље сместе велика дворана за скупштинска заседања, пратећи фоајеи и једна мања сала за седнице, а ти садржаји захтевали су велику изграђену површину, већу висину просторија и заузеће читаве локације.⁹⁸ Стога су Манојловић и Азриел пројектовали решење по коме се “у вишим спратовима задњи крак [...] повлачи према Лазаревићевој улици за око 11 м” – што је испуњавало захтеве за инсолацијом и обезбеђивало хигијенске услове санкционисане грађевинским прописима, “а простор над двораном искоришћен је за летњу терасу”.⁹⁹ Из тога је произашло решење по коме је корпус зграде према главној улици остао јединствен блок висок четири спрата, док је из споредне улице волумен био разломљен и повучен од регулационе линије; изнад масива приземља уздизала се структура

основе у облику латиничног слова “L”, са равним кровом-терасом на нивоу првог спрата, која је била у непосредној вези са просторијама Удружења, библиотеком и клупским садржајима. С друге стране, интимност ове простране терасе и суседних простора постигнута је изолованошћу у односу на улицу кнеза Милоша, изнад које се уздиже централни корпус зграде са канцеларијама за издавање које су, иначе, представљале додатни извор прихода за УЈИА. Такво досетљиво и савремено решење није имало пандана у тадашњој архитектури јавних установа у Београду.

Од посебне важности био је спољашњи изглед првонаграђеног конкурсног пројекта за Дом УЈИА, који добро осликава бескомпромисни пуризам у обликовању – најзначајнију особину архитектонског опуса Манојловића и Азриела. Фасаде су замишљене сасвим равне, без икаквих орнамената, са прозорским отворима чија диспозиција, облик и величина наговештавају карактер простора који осветљавају, у најбољој традицији ортодоксног функционализма. Унифицирани прозорски отвори на спратовима сугеришу да се иза њих налазе истоветне канцеларије; велики прозори у зони приземља речито говоре о издвојености јавних и репрезентативних простора за окупљање и састанке, а дислоцирани прозори на јужном крилу недвосмислено означавају позицију степенишног простора, који се ни по чему другом не издваја из целовитог корпуса зграде. Једини уступак традиционалној обради фасада представљао је донекле другачији третман приземља у односу на зоне спратова, са облогом од “домаћег камена”.¹⁰⁰

Међутим, измене које су током разраде извођачког пројекта следиле – пре свега у спољашњем изгледу, сведоче не само о рецепцији идеја Манојловића и Азриела, о карактеру конзервативне средине која није могла да прихвати

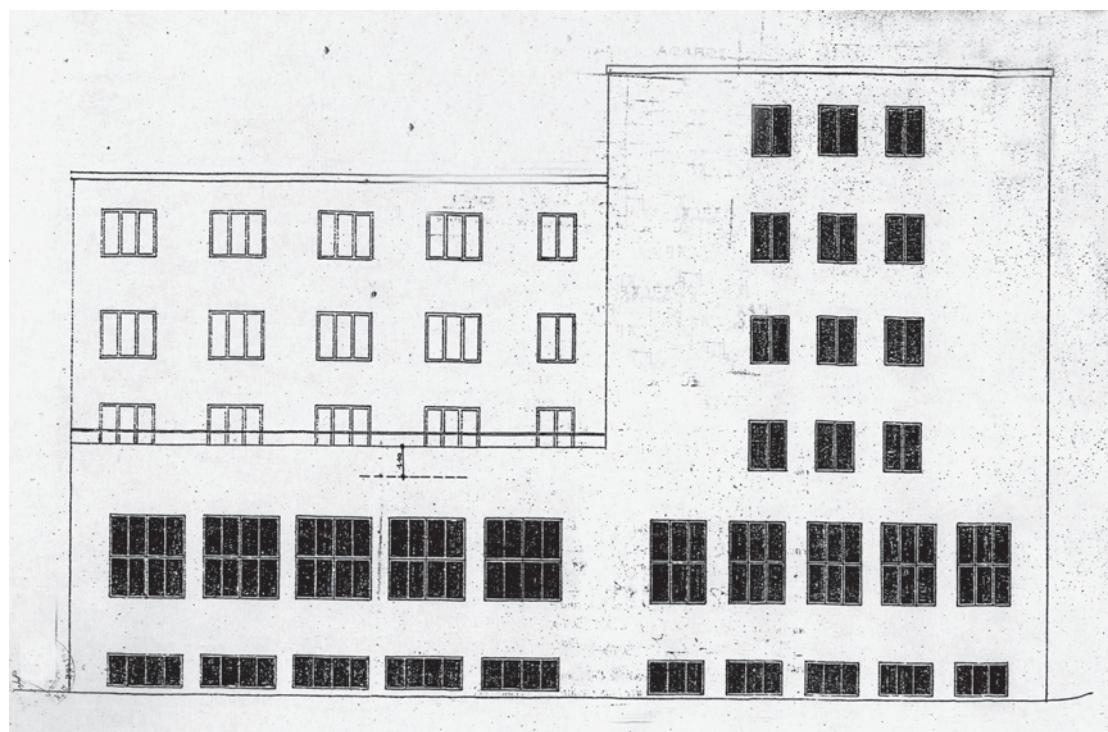
неуобичајено агресивно решење на тако значајној локацији бременитој политичким конотацијама, већ говоре и о механизмима који су лежали унутар идеологије УЈИА. Наиме, измене првобитног пројекта пружају доказе о транзицији у правцу разбијања компактности оригиналне идеје и низа уступака архитектонској сликовитости, уобичајеној у београдској архитектури модернизма тога времена. Најзначајнију измену представљало је издвајање степенишног тракта из компактне масе грађевине. Манојловић и Азриел су овај део фасаде преобликовали у виду благо истуреног ризалита који надвишава волумен грађевине, што је додатно наглашено стакленим платном које је заменило првобитне прозорске отворе. Малени испад степенишног крила, као и разбијање хоризонтале фасаде представљали су само почетак процеса трансформације првобитног пројекта, који се – како ће бити показано – завршио још сликовитијим преправкама.

Тај процес сведочио је да се – упркос елаборацији архитектонског модернизма као формуле за брисање свих етничких, социјалних и других разлика – показало да радикални израз Манојловићевог и Азриеловог конкурсног пројекта није био прихватљив као визуелни конструкт идеологије коју је здушно заступало удружење југословенских градитеља. Стога су аутори своје решење морали да санкционишу и да “ублаже” његову архитектонску ортодоксију.

Веома је важно да се сагледају околности у којима се то дешавало. Иако су наивне фразе са прве скупштине уједињених југословенских инжењера и архитеката из 1919. године: “брат с братом, род с родом, руши сваку незгуду!”¹⁰¹ и даље одјекивале у официјелној реторици УЈИА, стварност је била сасвим другачија. Године 1933. етнички анимозитети су нарастали и политички притисак централизације

постајао је све већи, а тиме и потреба да се идеологија југословенства веже уз централни систем вредности. Тако се, на пример, на свечаној XIV Скупштини овог удружења одржаној исте године могло чути да су инжењери и архитекти “одмах после ослобођења наше лепе Југославије”, били “сталеж који је први осетио потребу да се уједини”, као и то да “код њих никада није било трзавица” – што, разуме се, треба “захвалити увиђавности инжењера и великој њиховој љубави према отаџбини”.¹⁰² Те речи послужиле су готово као симболички камен темељац за зидање седишта ове националне струковне организације. Истовремено, у другим секцијама – пре свега у загребачкој, чули су се захтеви за самосталнијим деловањем,¹⁰³ што је свакако могло бити резултат притисака и централизације рада који су од 1929. године постајали све снажнији.¹⁰⁴ Већ наредне, 1934. године, на XV главној скупштини УЈИА одржаној у Загребу није било националистичке реторике,¹⁰⁵ а у свим доцнијим годишњим састанцима овог тела расправљало се највише о децентрализацији и промени устава Удружења. Све те расправе могу се сажети у једну реченицу: “Нека се иде у сусрет колегама из Загреба”¹⁰⁶ – баш као што се то дешавало у дискурсима политике, када је споразум Цветковић-Мачек из августа 1939, након дугих припрема, коначно урушио идеју о опстанку јединствене Југославије “Уредбом о Бановини Хрватској”.¹⁰⁷ Тако је ревизија тзв. Октроисаног устава Краљевине Југославије из 1931. године добила своју рефлектовану слику у изменама Устава и структуре УЈИА.¹⁰⁸

На сличан начин на који је идеологија УЈИА рефлектовала доктрину интегралног југословенства, а потом најавила и пратила њен дефинитивни суноврат, она је добро осликавала и однос централног система вредности и његове периферије у оквиру југословенског друштва.

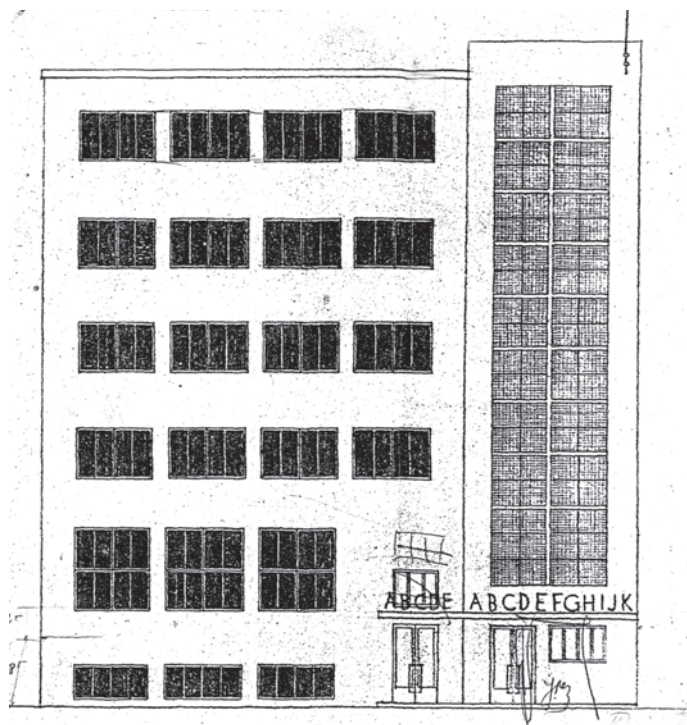
Сл. 5. М. Манојловић и И. Азриел, Пројекат за Дом УЈИА у Београду, бочна фасада, 1933. (ИАБ ф. 8. 6. 1933.)

Коначно разрешење деценијске драме око судбине Дома УЈИА речито сведочи о томе и открива неке културне механизме који су лежали не само иза реторике београдских архитеката-модерниста, већ и у сложеном *apparatus*-у идеологије југословенства у облику какав је доминирао у структури УЈИА.

Иако је крајем 1934. године Београдска секција УЈИА коначно добила свој нови дом, изведен према измењеном и “омекшаном” конкурсном решењу Мише Манојловића и Исака Азриела, испоставило се да је аскетска безорнаменталност његових фасада постала крајње неприкладна да репрезентује идеју која је стајала иза ње. Након продорног успеха модернизма који је почев од 1929. године препознат као оперативна формула архитектуре прокламованог интегралног југословенства – маркирана победом Николе Добровића на конкурс за Београдску терасу (1930), за престоницу “новог југословенства”, или Јосипа Пичмана на конкурс за Главну пошту и Поштанску штедионицу из исте године – Дом УЈИА постао је

његова лабудова песма. Наиме, још у жеку изградње Дома, већ ионако измењеној Манојловићевој и Азриеловој замисли јавно је “замерено што је сувише једноставна, без икаквих украса, без пластике, те ће кућа изгледати као сандук и неће моћи да *репрезентује* југословенске архитекте”.¹⁰⁹ Реакција је – како то сугерише анонимни новинар *Политике*, потекла из редова самих архитеката, тј. чланова УЈИА. Штавише, из редова оних који су били стожери ГАМП-а. У наставку наведеног новинског текста стајало је: “Сада је то [“сандук”] изменио г. Драгиша Брашован, архитекта. Нова фасада биће пластичнија, са истакнутим делом улаза”.¹¹⁰ Годину дана касније, у време када су радови на завршавању зграде били приведени крају, у истим дневним новинама освануо је текст који је још једном подсетио да је заслугом Драгише Брашована “Спасена част београдских архитеката”.¹¹¹ “*Инжењерски дом, по првобитном пројекту, имао је да буде сасвим једноставне архитектуре и његова фасада не би имала никаквих украса. Инжењери и архитекти,*

ДОМ УДРУЖЕЊА ЈУГОСЛОВЕНСКИХ ИНЖЕЊЕРА И АРХИТЕКАТА У БЕОГРАДУ

Сл. 6. М. Манојловић и И. Азриел, Пројекат за Дом УЈИА у Београду, главно pročеље, 1933. (ИАБ ф. 8. 6. 1933.)

међутим, побунили су се што ће њихова зграда представљати један 'сандук' који не би нимало репрезентовао савремено доба, ни савремену архитектуру и не би служио на част нашим архитектима. [...] Ситуацију је спасао г. Драгиша Брашован, познати београдски архитекта, који се заинтересовао нарочито за фасаду и за решење основе приземља и сутерена".¹¹²

Међу архивским документима и извођачким плановима Дома УЈИА налази се и један, накнадно израђен пројекат главне фасаде на коме се одмах могу препознати ови "пластичнији" елементи и декоративни детаљи. Тај нови пројекат, по свој прилици услед притисака који су претходили, потписали су Манојловић и Азриел. Иако се не може поуздано утврдити да ли је идеја за ново решење фасаде потекла од Брашована, сличност нове фасаде с поетиком овог угледног градитеља и истакнутог члана ГАМП-а, више је него очигледна.

Кружни прозор, јаке бордуре отвора, степеновани вертикални елемент који додатно рашчлањује масу објекта и надвишава фасаду, посве су уобичајени мотиви Брашовановог архитектонског израза из тог времена. По узору на претходна решења из 1923. и 1930. године и сада је предвиђено да улаз у Дом буде означен персонификацијом југословенских инжењера и архитеката – женском фигуром у виду пуне скулптуре за коју је изведено постолје, а која никада није постављена на фасаду. Додатну сликовитост и отклон од нежељене слике "сандука" пружила је полихромна обрада фасаде, као и јаче истицање приземног дела у облику облоге од камених плоча.

Поменуте измене, по којима је зграда дома УЈИА и изведена, посве су симптоматичне у погледу више различитих аспеката. Наиме, свако питање *репрезентације* (а та реч била је неизоставни део сваког медијског приказа о овој згради) било је политичко питање у коме су се надметале различите концепције знања, уобличене различитим идеологијама и различитим архитектонским концептима и решењима. Стога није чудно што су протагонисти безорнаменталне модерне архитектуре, као ултимативне формуле националног стила, своје ставове обликовали зависно од контекста у коме су се налазили. Радикални модернистички вокабулар имао је смисла крајем треће деценије, када су чланови ГАМП-а говорили о архитектури *националног стила* заснованој на "слободном раду и ничим невезаном стварању", као и о томе да би држава "морала давати пример солидне студирание, економске градње"¹¹³ – управо онога што су Манојловић и Азриел убедљиво показали својим конкурсним пројектом. Међутим, позиција "модернизма" као "југословенског" стила била је сада измештена у склопу опште економије и механике идеологије југословенства.

Свет идеализованих апстракција интегралног југословенства ишчезао је са хицима испалењем у краља Александра 6. октобра 1934. године. На његовим рушевинама изникао је прагматични организам реалног југословенства, који је процветао у доба намесништва.

Трансфер се дешавао и у дискурсима архитектуре, а о томе убедљиво говори и измена архитектуре Дома УЈИА – аутентично *југословенске* организације. Апстрактни облици модернизма у једном контексту били су потврда виталности и реалног живота који је обећавала идеолошка машинерија југословенства: *“Модерна архитектура одбацује сасвим оне уске националне границе и тиме унеколико доприноси зближењу народа”*.¹¹⁴ У следећем тренутку, пак, исти модерни облици постали су синдром алијенације: *“Спољна манифестација одвајања уметности модерне од човека огледа се у негирању декора. Овај је у суштини чисти инстинкт, примитивни нагон човечије природе, којем он следи од памтивека [...] Одбацавањем декора и у тежњи да створи уметничко дело само на бази архитектонских средстава, уметност у модерној архитектури постала је идејна, она је идеализована, а не хуманистичка”*.¹¹⁵

Којићев прикривени ламент над изгубљеном везом живота и уметности био је, заправо, актуелан говор централног система вредности: окретање од идеализма интегралног југословенства ка општем “прилагођавању тежњама и жељама народа”¹¹⁶ – била је главна крилатица Југословенске радикалне заједнице (ЈРЗ), најважније полуге режима Милана Стојадиновића, у време када је прогон “интегралних Југословена” постао све више уочљив. Како је политика интегралног југословенства већ 1935. године постала отворена опозиција компромисној политици режимске ЈРЗ,¹¹⁷ то је и промена теоријске платформе београдских модерниста

представљала маневар који је потврђивао њихову пословичну прагматичност. “Антихуманизам” безорнаменталне модерне архитектуре о којој говори Којић могао је бити пандан наводној апстракцији интегралног југословенства одвојеној од “тежњи и жеља” стварних Југословена. Све оно што је у једном моменту било прихватљиво као садржај или граница југословенског националног или културног идентитета, у другом контексту могло је бити преозначено – не само кроз другачији фокус политичке идеологије, већ и кроз потребу појединца или заједнице да симултано гради различите представе о себи. Архитектура је у том систему представа имала веома значајну улогу.

Преплитање и напоредо постојање различитих друштвених идентитета, односно “маркера” њихових садржаја и вредности на којима се темеље, по свој прилици може да понуди објашњење зашто је Драгиша Брашован добио и прихватио налог да измени Манојловићеву и Азријелову ригидну фасаду Дома УЈИА како би она постала “пластичнија”. Као оправдање Брашовановог *Noblierung*-а – у ствари, скандалозног чина који је разобличио испразне фразе УЈИА и Клуба архитеката и “Правила за расписивање натечаја у области архитектуре”¹¹⁸ – тврдило се да је прва награда додељена “нечасном” безорнаменталном пројекту, јер је “одбор за пријем скица био исувише велики и што хонорара за идејне скице није било”.¹¹⁹ Ова иронична опаска значила је, заправо, потврдупословичноелитистичкогставакоји су београдски модернисти увек заступали, упркос покушајима да га, на овај или онај начин, заташкају. Социјални и класни идентитет имао је у свакој, па и југословенској и београдској средини, механизме своје репрезентације који су деловали као својеврсни регулатори других друштвених идентитета – као што је то био и национални, југословенски. У том непрестаном преплитању југословенство је

стварало своју визуелну и архитектонску потврду која се разликовала од једног до другог контекста. Иронично је било то што је аутор измена – који је “спасао ситуацију”,¹²⁰ био уважени члан ГАМП-а – “модернистичког” сателита УЈИА у који су (судећи по критеријуму из времена оснивања) могли бити укључени “само архитекти са модерним схватањима савремене архитектуре”.¹²¹ Разуме се, то се може тумачити у светлу рецепције модерне архитектуре у међуратним приликама – где је “модерна архитектура” “укључивала историјске референце преузете из романтичарске, као и академске традиције”.¹²² Међутим, у погледу идеолошког деловања ГАМП-а историцизам и декоративизам били су изопштени из модернистичког дискурса, посебно у контексту релације ГАМП-интегрално југословенство. Иронично је то што је Брашованова интервенција била упечатљива и добра илустрација онога што је Милан Злоковић у исто то време наводио као утицај “београдске јавности” која је “доста брзо, чак и са извесним одушевљењем, прихватила нову [модернистичку] архитектуру, дајући јој на жалост исувише модни карактер, што је у суштини значило једно изопачење основног правила *новог грађења*”.¹²³ Крајње иронично било је и то што је жалосни укус “београдске јавности” креирао управо истакнути члан ГАМП-а, Драгиша Брашован.

Такви процеси одвијали су се и стога што је потреба за *decorum*-ом, односно за архитектонским “одевањем”,¹²⁴ била трајно наслеђе оних социјалних група југословенског друштва којима су, без све сумње, припадали инжењери и архитекти. За разлику од доцнијих околности у социјалистичкој Југославији, међуратном удружењу градитеља могли су припадати само инжењери, али не и техничари, што је свакако захтевало своју визуелну и архитектонску потврду и додатно мотивисало

отклон од “сиромашне” архитектуре једног “сандука”. Пожељна слика о припадности одређеној групи била је ствар система знакова и њиховог функционисања у друштвеном пољу; усвајањем оних архитектонских (као и сваких других) *insignia* које су се на прагматичној равни стабилизовале као садржај, односно границе идентитета одређене групе, потврђивао се њен замишљени идентитет.

У тежишту овог проблема репрезентације, који је подразумевао сваки саморефлексиран говор о сопственом идентитету, стоји проблем приказивања — и класне припадности и политичког знања. Брашованов гест стилског преозначавања и стављања у заграде није био нимало изненађујући. Како се конструкција сваког идентитета односи увек према окружујућим идентитетима, овај наизглед безазлени поступак “декорације”, коју је извео најпрослављенији од свих београдских међуратних архитеката, јесте одличан егземпляр једне перманентне културне праксе. У контексту опште кризе пожељне традиције, “огољене” фасаде нису могле представљати успешну и пожељну формулу за приказивање социјалног статуса југословенских инжењера и архитеката.

Међутим, у случају Дома УЈИА неподобност *новог грађења*, односно ортодоксног безорнаменталног функционализма, имала је и додатну, политичку димензију. Наиме, познато је да је у југословенску средину модерна архитектура закорачила бременита политичким конотацијама и да је, још од друге изложбе чехословачке архитектуре у Београду 1928. године, “левичарство” била уобичајена етикета којом се “тенденција за упрошћавањем стила” доводила у везу са “левичарским манирима”¹²⁵ и комунистичким идејама.¹²⁶ Такви ставови извирали су из генералне перцепције архитектонског модернизма као слике “новог друштва” – нових

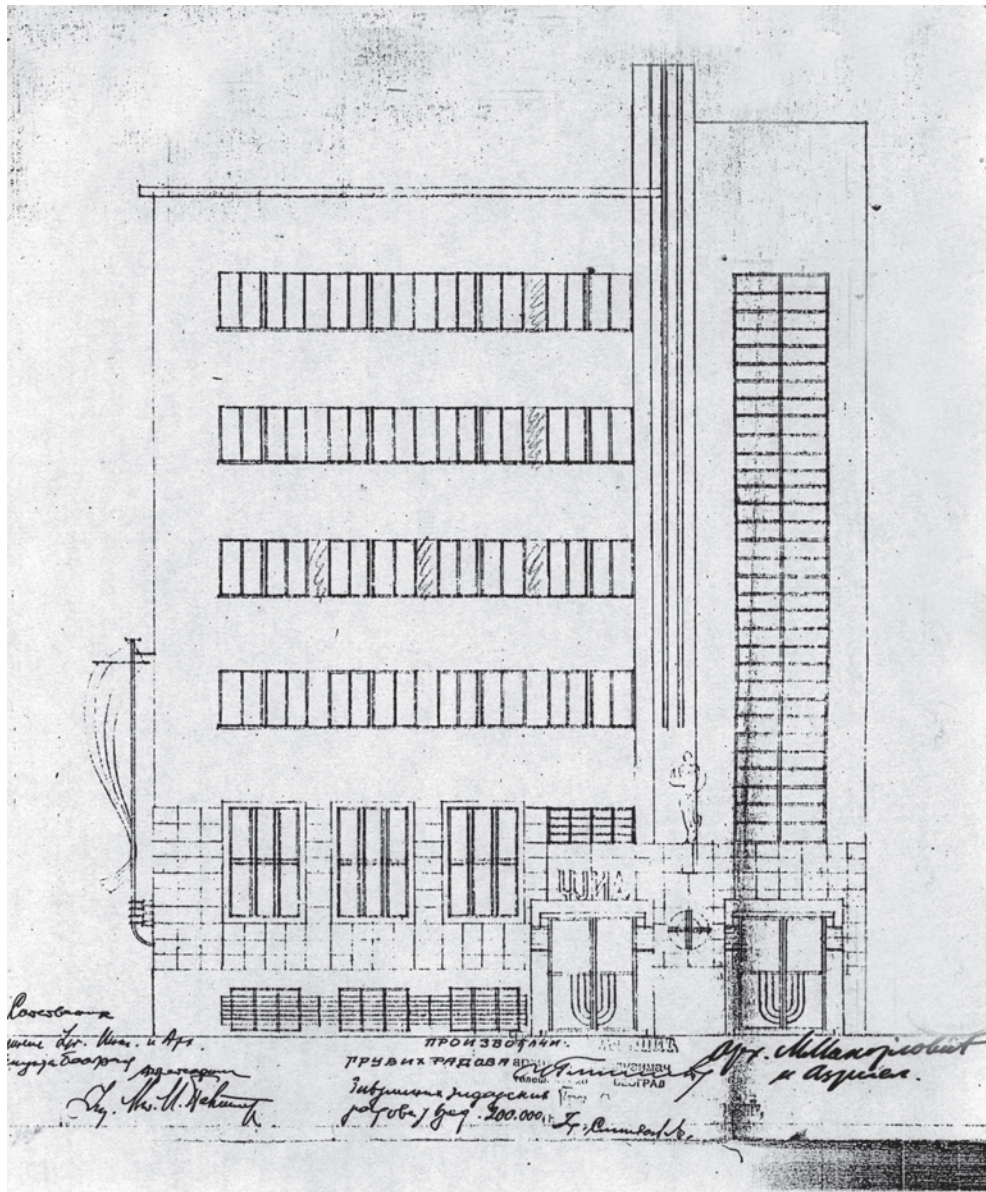
социјалних и политички иновативних идеја које су поникле из револуционарних збивања у Средњој Европи почетком двадесетих година. Не само у комунистичком Совјетском Савезу већ и у другим срединама – пре свега у социјалистичким општинама вајмарске Немачке, “Црвеном Бечу” или Чехословачкој, модерна архитектура увек је носила упадљиво “левичарску” ауру.¹²⁷ Како се комунистичка идеологија, нарочито током двадесетих и тридесетих година XX века, по правилу доводила у везу с Јеврејима и јеврејством, модернистичка архитектура временом је постала права икона јеврејског културног идентитета. То је било посебно уочљиво у Средњој Европи и, као што је добро познато, посебно драматично у Немачкој. Важне потврде таквих претпоставки долазиле су са различитих страна: од мандаторског режима у Палестини који је фаворизовао архитектонски модернизам као “официјелни” стил,¹²⁸ као и из других средина где су јеврејске елите најчешће прве прихватале нов обликовни идиом.¹²⁹ У таквој перспективи, промена архитектуре Дома УЈИА, као и општи став према модерној архитектури коју су пројектовали или градили Јевреји у југословенској и, посебно, београдској средини, могу да добију додатна значења, па и у контексту идеологије југословенства која је лежала у основи УЈИА.

Иако се у наведеним натписима из дневних новина, који говоре о наметнутом “спашавању части” југословенских архитеката и инжењера, редовно помиње име Драгише Брашована, нити у једном од њих не наводе се имена пројектаната неугледног здања које је проглашено за “обичан сандук”. Заправо, та зјапећа празнина посве је занимљива, пре свега због тога што открива неке механизме који су почивали у југословенском друштву. Однос према Јеврејима и јеврејском идентитету у оквиру културе југословенства између

два светска рата био је комплексан и амбивалентан.¹³⁰ За разлику од прилика у предратној Србији када су Јевреји – додуше, тек након оштрих интервенција европских влада и одлука Берлинског конгреса – и формално и фактички почели да уживају сва права као равноправни грађани и када су били готово у потпуности интегрисани у друштво,¹³¹ након 1918. године њихова позиција постајала је све више латерална.¹³² У стварању идеологије југословенства најважнији су били критеријуми етничке и расне привржености Срба, Хрвата и Словенаца, а Јевреји су, по природи тадашњих критеријума, морали бити на изванредан начин изопштени, иако су у новој држави формално били признати као равноправни грађани. На пример, један од најзначајнијих југословенских етнолога и културних историчара, професор Тихомир Ђорђевић (1868-1944), у предговору књиге београдског рабина Игњата Шланга *Јевреји у Београду* из 1926. године писао је: “Шта и колико зна наша наука о нашим Арбанасима, Јеврејима, Циганима и другим туђим народима у нашој земљи?”, завршавајући свој кратки текст констатацијом да: “Наши Јевреји имају већ знатан број способних људи који могу много допринети проучавању својих сународника у нашој заједничкој земљи и тиме унапредити нашу заједничку науку”.¹³³ И дванаест година касније, у време када је “јеврејски проблем” већ увелико стигао и у југословенске крајеве, писано је на сличан начин, иако се с правом тврдило да је “Југославија [...] једна од ретких земаља у којој грађанска права Јевреја нису ни најмање окрњена”.¹³⁴ Јевреји су и тада, као и у прошлости, “настојали, да као лојални грађани буду на корист и добро земље која их је тако братски пригрлила”.¹³⁵

Наведени цитати само су илустрација амбивалентног односа према Јеврејима у оквиру културе југословенства, која је почивала на

ДОМ УДРУЖЕЊА ЈУГОСЛОВЕНСКИХ ИНЖЕЊЕРА И АРХИТЕКАТА У БЕОГРАДУ

Сл. 7. М. Манојловић и И. Азриел (и Д. Брашован), Пројекат за Дом УЈИА у Београду, главно pročеље, 1934. (ИАБ ф. 8. 6. 1933.)

доминантном политичком дискурсу националне државе. Јевреји су били они који се у исти мах и прихватају и држе по страни, а таква позиција имала је своје дубоке корене у југословенској, српској и београдској средини. “Туђ” народ у “нашој” земљи, која се некад представља као словенска а некад као заједничка, заправо су били уобичајени културни механизми којима се један идентитет градио кроз однос према другом. Такав однос био је, на извешан начин, пресликан и у структуру националних, политичких, културних и сталешких

организација у Београду, где је улога Јевреја – упркос незанемарљивом броју – била занемарљива.¹³⁶ У склопу ових околности изопштеност јеврејских архитеката из ГАМП-а, наведено прећуткивање ауторства Дома УЈИА у дневним новинским гласилима, као и низ других показатеља говорили су о маргиналном статусу Јевреја. Нарочито је у другој половини тридесетих година када је, на пример на страницама дневног листа *Време* који је био близак режиму, “континуирано вођена антисемитска кампања”¹³⁷ то било све више уочљиво. Иако се у

српском друштву прве половине XX века више може говорити о филосемитским расположењима – додуше, уз константно присуство антисемитизма, посебно у одређеним друштвеним круговима¹³⁸ – под притисцима политичких и економских механизма 1940. године званично је уведен *numerus clausus*, практично без икаквог отпора.¹³⁹ Тако се транзиција архитектуре Дома југословенских градитеља – од огољеног функционализма до “улепшаног” Брашовановог модернизма – може сагледати потпуније. Наиме, двадесетих и тридесетих година конотације јеврејства и комунизма, болшевизма и “левичарства” постале су уобичајене и за југословенску и за београдску средину. Уобичајено је било писати како је “мали јеврејски народ морао да се збије у једну духовну заједницу и да развије посебне секташке особености које ће га делити од великих освајачких народа”,¹⁴⁰ или се јавно упитати “није ли Јеврејима у неким земљама зло дошло управо из тога, што су веровали у слом једног поретка и рачунали с победом интернационалних теорија и заиграли све на ту карту”?¹⁴¹ Такве редукције и уопштавања представљали су одблесак глобалних теорија о светској завери Јевреја и главног оруђа антисемитске пропаганде на Западу,¹⁴² али су у југословенској средини имали додатну димензију, будући да је комунистички покрет био под строгом забраном још од 1921. године, када је донет “Закон о заштити државе” којим је Комунистичка партија стављена изван закона. Поменуте идентификације потврђиване су чињеницом да “на супрот симболичном броју Јевреја ангажованих у раду легалних политичких партија, већи број Јевреја [...] деловао је у комунистичком покрету”, што је – како се верује – “било 3 до 4 пута веће него код припадника осталих заједница”.¹⁴³ Пошто се, с друге стране, тренд идентификације модерне безорнаменталне архитектуре и “левичарства”

усталио као особеност архитектонске културе у југословенској и, пре свега, београдској средини, сасвим је извесно да је прећутани, али познати идентитет аутора огољеног “сандука” био веома значајан показатељ политичке неподобности овог ригидно обликовног идиома. Градитељи *југословенског* националног дома обликованог у традицији ортодоксног модернизма били су *Јевреји*. Тако је значење модерне архитектуре као “левичарског” изума могло бити додатно утврђено. Измена архитектуре Дома УЈИА била је, заправо, политичка акција којом се поништавао аутентични, али неподобни, и конструисао прихватљив идентитет. У извесном смислу била је то својеврсна архитектонска асимилација пројектаната као “других” – изопштених из кругова београдских модерниста из разлога “личне природе”. То, заправо, говори да централни систем вредности није могао да прихвати екскурсе у симболичком универзуму своје идеологије, и да је сваки систем знакова – па и визуелних и архитектонских – могао да буде носилац одређених значења која превазилазе уске оквира расправа о модерном стилу, или “правцу”.

Иако је, у перспективи југославизације модерне архитектуре која је започела и пре 1929. године, ригидан архитектонски стил Дома УЈИА својим изразом био погодан да репрезентује идеологију која се у стварности све више крунила, он је био сведок маргиналног идентитета јеврејске заједнице њених аутора – архитеката Мише Манојловића и Исака Азриела, као и решености локалне средине да не прихвати облике који су, на пример, у Загребу постали већ стандард. И поред свих декларативних залагања београдских модерниста да модерна архитектура буде најбољи израз савремених стремљења и онога што је Милан Злоковић назвао “културни степен једне нације” која проповеда општу, па и “социјалну равноправност”,¹⁴⁴ они

нису били спремни на искорак који би их уклонио из интересне сфере закаснеле финансијске и политичке елите, и тиме их лишио сигурног посла и грађанског конформизма. Упркос чињеници да је на једном југословенском јавном конкурсима победу однео изразито модернистички пројекат – као што је то, уосталом, било у читавом низу примера који су били у непосредној вези са идеологијом југословенства – на Главној пошти и Поштанској штедионици (1930), Аграрној банци¹⁴⁵ (1931), Југословенској удруженој банци (1929) и др. – није постојала спремност да се такви пројекти и остваре. Азриел и Манојловић, као и сви остали који се “из разлога личне природе” нису уклапали у идеолошки миље централног система вредности концентрисан у раду ГАМП-а или Клуба архитеката, остали су на рубовима архитектонске културе свога времена. О даљој судбини ових, као и других маргиналних позиција у архитектури насталој на тлу Србије, пресудну улогу одиграће историографија.

* * *

Када је у јесен 1944. године Београд освануо под новом заставом и режимом, као главни град нове југословенске државе, некадашњи Дом УЈИА постао је седиште Радио-комитета Владе ФНРЈ.¹⁴⁶ Почетком педесетих година та зграда враћена је инжењерима и архитектама, добивши име “Дом Савеза друштва инжењера и техничара Србије” које је остало до данас. Истовремено, формирано је ново федерално југословенско удружење градитеља. У тадашњим политичким, економским и социјалним приликама у којима је, у склопу идеологије класног егалитаризма, удружење *инжењера* постало савез *техничара и инжењера*, било је потребно створити и нов архитектонски и визуелни идентитет ове струковне организације. Док је Савез друштва

инжењера и техничара Србије предузео акцију преуређења унутрашњег простора у постојећој згради,¹⁴⁷ за новоосновани Савез инжењера и техничара Југославије било је потребно саградити ново седиште. То се остварило тек када је архитекта Радивоје Томић изградио нову репрезентативну зграду на суседној локацији (1961–1969),¹⁴⁸ након неуспелог покушаја да се на истом месту подигне Дом Централног одбора јединствених синдиката Југославије.¹⁴⁹ Иза нове архитектуре Томићевог здања у улици кнеза Милоша бр. 9 стајала је нова идеологија, која је захтевала потврду кроз истовремено уважавање историјског, архитектонског и урбаног контекста, као и отклон у односу на њега. Посматрана у таквом фокусу, архитектура нове грађевине добила је препознатљиве особености. Обликовно надовезивање на постојећу зграду Мише Манојловића и Исака Азриела, као и на палату Турске амбасаде, било је преозначено низом знакова: упадљивом полихромијом уз доминацију црвене боје, као и транспарентном остакљеном фасадом која чини јак контраст у односу на суседе.

У последњој деценији XX века оба ова здања доживела су преображај који сведочи о идеолошком трансферу у Србији позних деведесетих година. Данас је архитектура некадашњег Дома УЈИА Мише Манојловића и Исака Азриела сведочанство једног новог, савременог *Noblierung*-а, у коме не само да учествују архитектонски елементи (попут надстрешнице изнад улаза), већ и случајно постављени детаљи (као што су уређаји за климатизацију на фасади). Они посредно, али речито говоре не само о новом систему вредности у друштву, већ и о непосредном односу према архитектонском и историјском наслеђу.

НАПОМЕНЕ:

- 1] О идеологији интегралног југословенства видети: J. Bakić, *Ideologije jugoslovenstva između srpskog i hrvatskog nacionalizma*, Zrenjanin 2004; Id., *Ideologije jugoslovenstva između dva svetska rata: sociološko-istorijska studija*, rukopis magistarskog rada, Beograd 2002; Љ. Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941*, I, Београд 1996, 286 ff.; Id., *Срби и Југославија: простор, друштво, политика*, Београд 1998, 119–120. О визуелној и архитектонској репрезентацији идеологије југословенства видети: А. Игњатовић, *Југословенски идентитет у архитектури између 1904. и 1941. године*, рукопис докторске дисертације, одбрањена на Архитектонском факултету, Београд 2005.
- 2] У даљем тексту: УЈИА.
- 3] *Nacrt za ustav Udruženja inženjera i arhitekata Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca*, Технички лист. Гласило Удружења инжењера и архитеката Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца I, 1, Загреб 1919, 2.
- 4] Видети: *Predradnje za ujedinjenje inženjerskih društava u kraljevstvu SHS u jedinstveno Udruženje*, Технички лист I, 1, Загреб 1919, 7–8.
- 5] Ibid., 13. На једнакости оба писма инсистирано је и касније, нарочито у време шестојануарске диктатуре и снажења идеологије интегралног југословенства: „И латиница, и ћирилица морају се научити из националних разлога”: *Iz Glavne Uprave UJIA*, Tehnički list XI, 10, Zagreb 1929, 157.
- 6] Ibid.
- 7] *Zapisnik vanredne glavne skupštine Udruženja Jugoslavenskih Inženjera i Arhitekata, održavane 27. i 28. septembra 1919. u Beogradu*, Технички лист I, 7, Загреб 1919, 77 (курзив А. И.).
- 8] Видети: Ђ. Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање*, књ. 2, Београд 1985, 262 ff.
- 9] *Zapisnik vanredne glavne skupštine...*, loc. cit.
- 10] Ibid., 79.
- 11] Годишње скупштине УЈИА одржаване су сваке године наизменично у Београду (1919, 1920, 1932, 1933), Загребу (1927, 1934), Љубљани (1921, 1928, 1936), Сарајеву (1922, 1929, 1937), Сплиту (1923, 1930, 1938), Новом Саду (1924, 1931, 1939) и Скопљу (1925).
- 12] *Из записника I. пленарне седнице Главне Управе УЈИА од 15. новембра 1924*, Tehnički list VI, 24 Zagreb 1924, 344.
- 13] Тако је, на пример, на II Редовној главној скупштини УЈИА, одржаној 1921. године у Љубљани, истакнуто “крвно сродство великих маса нашег народа које станују иза Соче па доле до Ћевђелије”, као и констатација да се “запажа нова тежња и јака воља, да створимо своју националну југославенску културу у привреду, које ће имати своје упориште и изворе својој снази у нашем јединственом народу. Наша национална југославенска морална и материјална култура донети ће нам духовно и материјално ослобођење и потпуну еманципацију од туђине”: Tehnički list III, 11, Zagreb 1921, 123, 127.
- 14] “Данашња манифестација [јесте] манифестација супремације духа над материјом, душевне снаге и интелигенције над материјом. (Громко одобравање)“: *Стенографски записник IX Редовне Главне Скупштине “Удружења Југословенских Инжењера и Архитеката”* одржане од 2. до 4. јуна 1928. у Љубљани, Tehnički list X, 15–16, Zagreb 1928, 227.
- 15] Поред ове две, постојале су и љубљанска, сплитска, сарајевска, новосадска и скопска секција.
- 16] О структури и раду београдског Клуба архитеката видети: Б. Којић, *Друштвени услови развоја архитектонске струке у Београду 1920–1940. године*, посебна издања САНУ, књ. DXVI, Одељење друштвених наука, књ. 81, Београд 1979, 45–96.
- 17] *Sekcija Zagreb Udruženja J. I. A. Redovna godišnja skupština*, Технички лист III, 6, Zagreb 1921, 72; *Sekcija Beograd Udruženja J. I. A. II. Главни годишњи Скуп*, Tehnički list III, 7, Zagreb 1921, 83.
- 18] Ibid.
- 19] Ibid.
- 20] Видети: ИАБ Ф. 8. 6. 1933.
- 21] Рушењем једне оближње куће адреса плаца преименована је у Кнеза Милоша бр. 7.
- 22] *Секција Београд Удружење ЈИА. Дом Инжењера и Архитеката у Београду*, Технички лист III, 20–21, Загреб 1921, 247.
- 23] *Секција Београд Удружење ЈИА. Записник III Главног скупа*, Технички лист IV, 7, Загреб 1922, 73.
- 24] *Секција Београд Удружење ЈИА. Дом Инжењера и Архитеката у Београду*, Технички лист III, 20–21, loc. cit.
- 25] Чланови Оснивачког одбора били су: Коста Главинић, Јован Смедеревац, Нестор Манојловић, Владимир Поповић, Клементије Букавац, Душан Божић, Драгутин Маслаћ, Миливоје Смиљанић, Јанко Шафарик и Зарије Марковић: *Секција Београд Удружење ЈИА. Записник III Главног скупа*, 73.
- 26] Б. Којић, *op. cit.*, 51.
- 27] Ради се о предлогу Београдске секције УЈИА, који је Главна скупштина одбила једногласно, закључујући како се

“овај предлог никако не може прихватити, јер Удружење мора задржати посвемашњу независност и слободу критике рада Министарства грађевина у Техничком листу”: *Tehnički list* VI, 7, Zagreb 1924, 96.

28] Секција Београд Удружења Југословенских Инжењера и Архитеката расписује стечај за израду скица за свој нови дом, Технички лист V, 3, Загреб 1923, 20.

29] Видети: С. Тошева, *Рад руских емиграната у Министарству грађевина у периоду између два светска рата*, Годишњак града Београда LI, Београд 2004, 169–182; А. Кадијевић, *Улога руских емиграната у београдској архитектури између два светска рата*, Годишњак града Београда XLIX–L, Београд 2002–2003, 131–141.

30] *Вести из Удружења: Записник седнице Гл. Управе УЈИА одржане 8. јула тек. год. у Београду*, Технички лист V, 14, Загреб 1923, 112.

31] Чланови Оцењивачког суда били су: Бранко Таназевић, Драгутин Маслаћ, Петар Бајаловић, Миливоје Смиљанић и Јован Николић: *Градња дома УЈИА у Београду*, Технички лист V, 10–11, Загреб 1923, 79.

32] Ibid.

33] Ibid. (курзив А. И.).

34] Ibid., 78–79.

35] О стварању националног стила у српској архитектури видети: А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила у српској архитектури*, Београд 1997.

36] Пројекат је предат под геслом “Сокак тесан”, а освојио је трећи откуп на конкурс: *Градња дома УЈИА у Београду*, 79.

37] Z. Manević, *Pojava moderne arhitekture u Srbiji*, rukopis doktorske disertacije, Beograd 1979, 62.

38] M. Vukotić, *Milan Zloković: Retrospektiva i izbor njegovih dela*, Moment 17, Beograd 1990, 77.

39] *Записник VI главног годишњег скупа Секције Београд, одржаног 15. фебруара 1925. год. у Београду*, *Tehnički list* VII, 7, Zagreb 1925, 112.

40] Видети: Е. Гелнер, *Нације и национализам*, Нови Сад 1997; В. Anderson, *Nacija: zamišljena zajednica. Razmatranja o porijeklu i širenju nacionalizma*, Zagreb 1991.

41] З. Маневић, *Злоковић*, Београд 1989, 6.

42] Нарочито је у немачкој традицији теоријског размишљања о архитектури непрестано потенцирана разлика између онога што се, језиком Алојза Хирта, Карла Бетихера или Готфрида Земпера, назива “Kunstform” – концепта који је одговарао орнаменту као пластичној елаборацији архитектонских елемената и имао улогу репрезентације структуралних (“Kernform”) и симболичких, културолошких аспеката архитектуре, и “Verzierung” – која је као носилац идеолошких и политичких значења одговарала скулпторалним или

осликаним украсима аплицираним на деловима грађевине који нису статички ангажовани. Филозофска основа овог теоријског захвата досезала је до концепта “органиског”, централне теме натуралистичко-идеалистичког погледа на архитектуру који су посебно развили Шелинг, Хегел и Шопенхауер. Према том концепту архитектура није имала само прагматичан, већ пре свега “симболички значај”; она се конституисала као “представљање органских облика у неорганиском контексту”, а на тој се идеји развила сложена теорија орнамента као “Fassung”-а једног Земпера, која је имала великог утицаја на читав централноевропски простор, па и на нашу средину.

43] Тако је, на пример, књига *Архитектура старог века* Богдана Несторовића, професора Архитектонског факултета у Београду, понављала основну идеју ове традиције мишљења. Говорећи о “неутралним украсима” у античкој грчкој архитектури Несторовић је истакао да “Тамо где се украсима неће сакрити конструкција грађевине или њена улога у грађевини, појављује се различита, често рељефна декорација” (Б. Несторовић, *Архитектура старог века*, Београд 1952, 306). Такав интерпретативан фокус (изречен од стране једнога од оних архитеката који су били важни сведоци међуратне архитектонске културе) био је савршено прикладан као теоријска елаборација компромиса између декларисане “модерности” и фактичке “конзервативности” београдских модерниста који се нису лишавали обилате употребе ових мотива.

44] Видети: А. Игњатовић, *op. cit.*, 289 ff.

45] О иконографији фасадне скулптуре у Београду видети: М. Маринковић, *Архитектонска пластика јавних објеката Београда (1918–1941)*, рукопис магистарске тезе, Београд 2005.

46] Видети: V. Rozić, *Likovna kritika u Beogradu između dva svetska rata (1918–1941)*, Beograd 1983, 58 ff.

47] I. Banac, *National Question in Yugoslavia. Origins, History, Politics*, Ithaca and London 1988, 204.

48] З. Маневић, *loc. cit.*; М. Ђурђевић, *Живот и дело архитекте Милана Злоковића (1898–1965)*, Годишњак града Београда XXXVIII, Београд 1991, 147; М. Маринковић, *op. cit.*, 240.

49] Довољно је поменути да је једна од кључних фигура београдског архитектонског модернизма, Бранислав Којић, 1929. године боравио у Бечу и “проучавао значајну стамбену изградњу коју је изводила социјалистичка општина”. Након тога, одржао је предавање у Клубу архитеката са темом “Стамбена политика и реализације Бечке општине”. Видети: Б. Којић, *op. cit.*, 173. Cf.: “Клуб архитеката одржао је прошле године [...] више стручних предавања из области архитектуре: О модерној архитектури; О бечким општинским зградама; О будућности архитектуре у Југославији; О модернизму у архитектури; О изложби у Барцелони [...]”: *Tehnički list* XII, 6, Zagreb 1930, 92.

50] Тзв. РАГ – Радиоактивна глава, тј. радиоактивно пуњење

које се постављало у затворене металне контејнере на врхове ових шипки. На многим зградама у Београду та пуњења су или оштећена или су сасвим нестала.

51] *Druga Redovna Glavna Skupština Udruženja Jugoslavenskih Inženjera i Arhitekata u Ljubljani*, Tehnički list III, 11, Zagreb 1921, 123.

52] *Стенографски записник IX Редовне Главне Скупштине “Удружења Југословенских Инжењера и Архитеката” одржане од 2. до 4. јуна 1928. у Љубљани*, Tehnički list X, 15–16, Zagreb 1928, 226.

53] *Записник VII редовне Годишње скупштине Удружења југословенских инжењера и архитеката одржане у Београду 21. и 22. јуна 1926. године*, Технички лист VIII, 15, Zagreb 1926, 217.

54] *Socijalni položaj inženjera*, Tehnički list IX, 13–14, Zagreb 1927, 202.

55] *Записник V главног годишњег скупа Секције Београд одржаног у Београду 10. фебруара 1924. године*, Tehnički list VI, 5, Zagreb 1924, 70. Cf.: *Извештај Управе Дома Секције Београд УЈИА о раду и стању Дома за 1923. годину*, Tehnički list VI, 6, Zagreb 1924, 81.

56] *Рад Клубова и Одбора у 1928. год.*, Tehnički list XI, 12, Zagreb 1929, 192. Cf.: Технички лист XI, 13, Zagreb 1929, 207.

57] *Записник ванредне скупштине Удружења југословенских инжењера и архитеката – Секције Београд одржане 26. јуна 1930. године, у Београду*, Технички лист XII, 17, Zagreb 1930, 242.

58] Ibid. 243.

59] Z. Manević, *Pojava moderne arhitekture u Srbiji*, 144.

60] З. Маневић (прир.), *Лексикон српских архитеката XIX и XX века*, Београд 1999, 13; М. Маринковић, *op. cit.*, 238.

61] Чланови Оцењивачког суда били су Бранко Таназевић, Миливој Смиљанић, Јанко Шафарик, Димитрије Леко и Светозар Аранђеловић: *Записник Ванредне скупштине Удружења југословенских инжењера и архитеката – Секција Београд, одржане 26. јуна 1930, 243–244.*

62] О Бабићевом пројекту видети: Z. Manević, *Pojava moderne arhitekture u Srbiji*, 144; Id., *Naši neimari: Dušan Babić*, Izgradnja 2, Beograd 1981, 45; А. Кадивић, *Elementi ekspresionizma u srpskoj arhitekturi između dva svetska rata*, Moment 17, Beograd 1990, 99–100; М. Маринковић, *loc. cit.*

63] Видети: Z. Manević, *Pojava moderne arhitekture u Srbiji*, 144; Id., *Naši neimari: Dušan Babić*, 45.

64] Видети: Eve Blau, *The Architecture of Red Vienna, 1919–1934*, Cambridge, Mass. 1999; Bertha Blaschke, Luise Lipschitz, *Architecture in Vienna. Historicism-Jugendstil-New Realism*, Wien, New York 2003, 186–221.

65] Видети нпр. “Ројман Хоф” Хуберта Геснера (1925–1926) или “Карл-Зиц Хоф” (1926–1932) истог архитекте, затим

“Рабен Хоф” Хајнриха Шмида и Хермана Ајхингера (1925–1928), “Јозеф Виденхофер Хоф” Јозефа Франка (1924–1925) итд.

66] О изложби видети: Z. Manević, *Pojava moderne arhitekture u Srbiji*, 156–161; Id., *Југословенске изложбе савремене архитектуре у Београду*, Годишњак града Београда XXVII, Београд 1980, 271–278; Lj. Blagojević, *Modernism in Serbia: The Elusive Margins of Belgrade Architecture 1919–1941*, Cambridge, Mass., London 2003, 68; Т. Damljanovic, *The Question of National Architecture in Interwar Yugoslavia: Belgrade, Zagreb, Ljubljana*, рукопис докторске дисертације, Ithaca 2003, 259–262.

67] *Arhitektura 1*, Ljubljana 1932, 45.

68] В. Којић, *Група архитеката modernog pravca*, IT novine 671, Beograd 16. 1. 1976.

69] Б. Којић, *Друштвени услови...*, 47.

70] Ibid., 182.

71] Z. Manević, *Novija srpska arhitektura*, Srpska arhitektura 1900–1970, Beograd 1972, 22.

72] О дискурсу о национализацији архитектонског модернизма видети: А. Игњатовић, *Примордијално југословенство, југославизација модернизма, југословенски Boden и југословенска Blut, Југословенски идентитет у архитектури...*, 289–347.

73] *Прилог II извештају о раду Председништва Главне Управе УЈИА*, Tehnički list XI, 4, Zagreb 1929, 67.

74] *Записник X редовне годишње Скупштине Удружења Југословенских Инжењера и Архитеката одржане у Сарајеву 27. септембра 1929. год.*, Tehnički list XI, 21–22, Zagreb 1929, 305 (курзив у оригиналу).

75] Ibid., 303.

76] *Конгрес XI годишње Скупштине Удружења Југословенских Инжењера и Архитеката у Сплиту 27-29 септембра 1930 године*, Tehnički list XII, 21–22, Zagreb 1930, 286.

77] *Аудијенција код Њ. В. Краља*, Tehnički list XI, 21–22, Zagreb 1929, 317.

78] *Резолуција Удружења Југословенских Инжењера и Архитеката Његовом Величанству Александру I Краљу Срба, Хрвата и Словенаца*, Tehnički list XI, 4, Zagreb 1929, 66 (курзив А. И.).

79] *Записник X редовне Годишње скупштине Удружења југословенских инжењера и архитеката одржане у Сарајеву 27. септембра 1929. год.*, Tehnički list XI, 21–22, Zagreb 1929, 301.

80] Z. Manević, *Naši neimari: Dušan Babić, loc. cit.*

81] *Записник Конгреса XI Годишње Главне Скупштине Удружења Југословенских Инжењера и Архитеката одржаног у Сплиту 27–29. септембра 1930, 286.*

ДОМ УДРУЖЕЊА ЈУГОСЛОВЕНСКИХ ИНЖЕЊЕРА И АРХИТЕКАТА У БЕОГРАДУ

- 82] *Секција Београд*, Tehnički list XV, 14–15, Zagreb 1933, 202.
- 83] ИАБ Ф. 8. 6. 1933.
- 84] *Дом секције Београд*, Технички лист XV, 20–21, Загреб 1933, 306. Зграда је почела да се зида 7. јула 1933. године по одобрену плану Г. О. Бр. 2865: ИАБ Ф. 8. 6. 1933.
- 85] ИАБ Ф. 8. 6. 1933.
- 86] *Политика*, Београд 19. 6. 1935.
- 87] *Дом секције Београд*, *loc. cit.*
- 88] D. Đurić-Zamolo, *Jevreji – graditelji Beograda do 1941. godine*, Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja 6, Beograd 1992, 226; ИАБ Ф. 8. 6. 1933.
- 89] З. Маневић (прир.), *Лексикон српских архитеката XIX и XX века*, 188.
- 90] D. Đurić-Zamolo, *op. cit.*, 226-227; У. Мартиновић, *Модерна Београд*, Београд 1973, 77; З. Маневић, *Pojava moderne arhitekture u Srbiji*, 210; З. Маневић (прир.), *Лексикон српских архитеката XIX и XX века*, 188.
- 91] М. Mihailović, J. Veselinović, *Priča o komšijama kojih više nema*, Beograd 1997, 35.
- 92] У. Мартиновић, *op. cit.*, 74; D. Đurić-Zamolo, *op. cit.*, 227. Нека од најважнијих остварења Манојловића и Азриела наводе се у: З. Маневић, *loc. cit.*
- 93] Говорећи о Манојловићу и Азријелу као архитектура који су деловали сасвим независно од ГАМП-а, Зоран Маневић је поменуо и њихов Гостионичарски дом из 1931. године, рекавши да је “највероватније [...] плод немачких предлогака”: З. Маневић, *Pojava moderne arhitekture u Srbiji*, 210. Такав став потврђен је на следећи начин: “Ауторство пројекта оспорава и [курзив А. И.] анонимна примедба у примерку *Правде* који се чува у Народној библиотеци СРС. Оловком, поред приказа објекта, записано је: ‘прој. Самра, ing?’ [Аноним, “Београдски хотелијери и гостионичари подижу свој дом”, *Правда*, (26. 9. 1931)]”: З. Manević, *op. cit.*, паромена 294.
- 94] G. Gordić, *Biografije, Srpska arhitektura 1900-1970*, 136.
- 95] Наведено према: З. Маневић (прир.), *Лексикон...*, 188.
- 96] Ibid. (курзив А. И.).
- 97] Z. Manević, *Pojava moderne arhitekture u Srbiji*, 210.
- 98] Површина изграђеног приземља износи 668 м²: *Технички опис за Дом Удружења југословенских инжењера и архитеката – Секција Београд (13. маја 1933)*, ИАБ Ф. 8. 6. 1933.
- 99] Ibid.
- 100] Ibid.
- 101] *Zapisnik vanredne glavne skupštine UJIA održavane 17. i 18. septembra 1919. u Beogradu*, 77.
- 102] *Zapisnik XIV Главне годишње скупштине Удружења југословенских инжењера и архитеката одржане 5. јуна 1933 год. у Београду*, Tehnički list XV, 14–15, Zagreb 1933, 195.
- 103] “Један од најважнијих циљева које си је Секција [Секција Загреб] ставила у дужност свакако је промена Устава УЈИА на бази Савеза удружења, па је баш иницијативом загребачке секције постигнута у том погледу сагласност с осталим секцијама. Секција Загреб израдила је и један предлог [...] који би дозволио Секцијама слободнији и самосталнији рад него дотадањи, који је био везан на Главну управу у Београду”: *Iz UJIA Sekcije Zagreb – Izvještaj I. tajnika na godišnjoj skupštini UJIA Sekcije Zagreb, održanoj 2-IV-1938*, Технички лист XX, 11–12, Загреб 1938, 164.
- 104] На пример, у Записнику Пленарне седнице Главне управе УЈИА, одржане у Загребу 27. јануара 1929. године закључено је, између осталог, следеће: “Ствари од општег карактера треба, по могућству, да потичу од Главне Управе, после одлуке или промене мисли на пленарној седници, јер ће само таква одлука имати онај ефекат који се жели, и, јер појединачна акција Секција може и нехотично изазвати трзавост и суревњивост у нашем крилу”, Tehnički list XI, 6, Zagreb 1929, 92. Три године доцније, изнет је и усвојен предлог да Београд постане место одржавања пленарних седница, тобоже из разлога практичне природе. Видети: *Izvještaj o раду Председништва Главне Управе УЈИА од 15. новембра 1931. до 20. марта 1932. године*, Tehnički list XIV, 8, Zagreb 1932, 113.
- 105] Cf.: *Zapisnik XV Главне годишње скупштине Удружења Југословенских инжењера и архитеката одржане 27. маја 1934. год. у Загребу*, Технички лист XVI, 17–18, Загреб 1934.
- 106] *Zapisnik XVIII Главне годишње скупштине Удружења Југословенских инжењера и архитеката одржане 20. и 21. јуна 1937. године у Сарајеву*, Tehnički list XIX, 17–18, Zagreb 1937, 226 ff.; cf. *Izvod iz Zapisnika XIX redovne Главне годишње скупштине Удружења Југословенских инжењера и архитеката, одржане 27. новембра 1938. г. у Splitu*, Tehnički list XXI, 5–6, Zagreb 1939, 71–76; *Izvod iz Zapisnika XX Главне годишње скупштине Удружења Југословенских инжењера и архитеката, одржане у Новом Саду 10. и 11. јуна 1939. год.*, Tehnički list XXI, 11–12, Zagreb 1939, 172–178.
- 107] Видети: D. Janković, M. Mirković, *Državnopravna istorija Jugoslavije*, Beograd 1984, 395–396.
- 108] Заправо, тешко је не приметити да је целокупна историја идеологије овог удружења у потпуности пратила повест идеологије југословенства и историју промена политичког устројства југословенске државе. Тако је и коначно цепање УЈИА изведено симултано с издвајањем Бановине Хрватске као посебног управног и административног подручја. То је био формални крај УЈИА као јединствене националне организације, као и сумрак идеје целовите Југославије. Година 1939. била је, уједно, и последња година излагања *Техничког листа*, будући да је Удружење југословенских инжењера и архитеката “по одлуци Главне годишње скупштине Удружења, одржане у Новом Саду 10. јуна 1939. године” преобработено у Савез инжењерских друштава Краљевине Југославије: *Iz Uredništva*, Технички лист XXI, 23, Zagreb 1939.

- 109] *Пролетска фасада Дома УЈИА*, Политика, Београд 24. 11. 1933, курзив А. И.
- 110] Ibid.
- 111] *Довршење дома београдских инжењера и архитеката. Спасена је част београдских архитеката*, Политика, Београд 25. 10. 1934.
- 112] Ibid.
- 113] Б. Којић, *Архитектура Београда*, Време, Београд 6-9. 1. 1929.
- 114] Б. Максимовић, *Тежње савремене архитектуре*, Београдске општинске новине XLVIII, 15, Београд 1. 8. 1930, 849.
- 115] Б. Којић, *Нове тенденције у модерној архитектури и њихов приказ*, Tehnički list XVIII, 1-2, Zagreb 1936, 6.
- 116] Декларација Владе Милана Стојадиновића од 4. 7. 1935. године, која је дефинисала правац унутрашње политике. Наведено према: Н. Жутић, *Идеологија југословенства и њено распадање (1929-1939)*, Историјски гласник 1-2, Београд 1988, 71; cf. Љ. Димић, *op. cit.*, књ. I, 334-335.
- 117] Љ. Димић, *op. cit.*, 339.
- 118] Видети: *Правила за расписивање натечаја (утакмица) у области архитектуре и инжењерства*, Технички лист III, 6, Загреб 1921, 65-67, и 7, Загреб 1921, 78-81 (цитат на стр. 79). Иста правила приложена су и у: Б. Којић, *Друштвени услови ...*, 226-239 (цитат на стр. 233).
- 119] *Довршење дома београдских инжењера и архитеката. Спасена је част београдских архитеката*.
- 120] Ibid.
- 121] *Група архитеката модерног правца*, Политика, Београд 20. 12. 1928.
- 122] Т. Damljanović, *op. cit.*, 50. Cf.: Lj. Vladojević, *op. cit.*, 148.
- 123] *Савремена архитектура у Југославији*, Време, Београд 7. 12. 1933, курзив А. И. У питању је новински текст о јавном предавању Милана Злоковића на Коларчевом народном универзитету у Београду. Синтагма “ново грађење” по свој прилици представља хотимичан рефлекс термина “Neue Bauern” – синтагме која је у средњоевропским оквирима конотирала модерну архитектуру са левичарским призвуком и која је подразумевала “три економије”: социјалну, конструктивну и стилску.
- 124] Lj. Vladojević, *op. cit.*, 140 ff.
- 125] *Изложба чехословачке савремене архитектуре*, Правда, Београд 7. 4. 1928.
- 126] Видети: Z. Manević, *Pojava moderne arhitekture u Srbiji* 59, 91, 115, 165, 174, 225; Lj. Vladojević, *op. cit.*, 60.
- 127] Видети: *Architecture and Revolution: Contemporary Perspectives on Central and Eastern Europe*, London 1999; M. Toy (ed.), *Beyond the Revolution: The Architecture of Eastern Europe*, London, New York 1996; W. Leśnikowski (ed.), *East European Modernism. Architecture in Czechoslovakia, Hungary and Poland Between the Wars*, London 1996; S. O. Khan-Magomedov, *Pioneers of Soviet Architecture: The Search for New Solutions in the 1920s and 1930s*, London 1987. Cf. Id., *Ruski eksperiment u arhitekturi*, M. R. Perović (ur.), *Istorija moderne arhitekture. Antologija tekstova. Knjiga 2/B. Kristalizacija modernizma. Avangardni pokreti*, Beograd 2000, 403-459; A. Kopp, *Novi socijalni kondenzatori: 1925-1932, op. cit.*, 475-496.
- 128] P. Goldman, I. Heinze-Greenberg, I. Kamp-Bandau, *Tel Aviv Neues Bauen 1930-1939*, Berlin 1997.
- 129] Видети: F. Bedoire, R. Tanner, *The Jewish Contribution to Modern Architecture (1830-1930)*, New Jersey 2004; P. B. Jones, *Erich Mendelsohn: Schocken Store, Stuttgart, Modern Architecture Through Case Studies*, London 2002, 99-110.
- 130] Видети: Н. Поповић, *Јевреји у Србију 1918-1941*, Београд 1997; М. Mihailović, *Jevreji na jugoslovenskom tlu*, Podgorica, Beograd 2000.
- 131] Видети: R. St. Delić, *Jevreji u Jugoslaviji*, Beograd 1938, 49-51; И. Шланг, *Јевреји у Београду*, Београд 1926, 80-101; М. Mihailović, J. Veselinović, *op. cit.*, 19.
- 132] Видети: Н. Поповић, *op. cit.*, 91-99.
- 133] Т. Р. Ђорђевић, *Предговор, Јевреји у Београду*, IX, XII.
- 134] R. St. Delić, *op. cit.*, 17.
- 135] Ibid., 18.
- 136] Према попису из 1921. године у Београду је било укупно 111.740 становника, од којих 4.800 Јевреја (око 4,3%); 1931. године од укупно 288.938 становника Јевреја је било 8.936 (око 3,1%). Видети: Н. Поповић, *op. cit.*, 29, 32. Током тридесетих година број Јевреја у Београду је порастао, тако да их 1938. године има укупно (без Земуна и Панчева који су административно припадали Београду) 10.595. Видети: R. St. Delić, *op. cit.*, 112-113. Учешће Јевреја у културном и политичком животу престонице – за разлику од привредног – било је симболично, а посебно је занимљиво да “у наставно-научном кадру Универзитета у Београду није било Јевреја” што “делује у многоме изненађујуће с обзиром на висок проценат Јевреја међу студентима”: Н. Поповић, *op. cit.*, 190-191.
- 137] Н. Поповић, *op. cit.*, 168.
- 138] Видети: А. Протић (прир.), *Владика Николај о Јеврејима, непријатељима хришћанства и хришћана: наводи из Охридског пролога*, Београд 2002.
- 139] *Уредба о упису лица јеврејског порекла за ученике универзитета, високих школа у рангу универзитета, виших, средњих, учитељских и других стручних школа*, Службене новине, Београд 5. 10. 1940. О антисемитским уредбама југословенске државе видети: Н. Поповић, *op. cit.*, 140-142.
- 140] Ž. Topalović, *Jevreji i njihova svetska misija*, Beograd 1939, 11.
- 141] *Židovi u Jugoslaviji*, Novosti, Zagreb 11. 11. 1938. Наведено

ДОМ УДРУЖЕЊА ЈУГОСЛОВЕНСКИХ ИНЖЕЊЕРА И АРХИТЕКАТА У БЕОГРАДУ

према: R. St. Delić, *op. cit.*, 166.

142] Често се при томе као доказ наводи пример Јеврејина Беле Куна, вође револуције у Мађарској 1919. године.

143] Н. Поповић, *op. cit.*, 97.

144] *Савремена архитектура у Југославији*, Време, Београд 7. 12. 1933.

145] “Привилегована аграрна банка”, основана 1929. године, била је један од стубова режима диктатуре, будући да је преузела нагомилане сељачке дугове држави и финансирала кредите за пољопривреду. Поред тога она је била један од главних инструмената националне хомогенизације (пре њеног оснивања укидају се многе регионалне банке). Видети: С. Павловић, *Историја Балкана*, Београд 2001, 404; J. Rotschild, *East Central Europe Between the Two Wars*, P. F. Sugar, D. W. Treagold (eds.), *A History of East Central Europe, vol IX*, Seattle, London 1974, 237.

146] *Радио- комитет Владе ФНРЈ*, бр. 1009, 15. 10. 1946. године: ИАБ Ф. 8. 6. 1933.

147] “Савез друштава инжењера и техничара НРС молбом Г.О. бр. 2528 од 23. 5. 1952. затражисо је да му се, према приложеном пројекту, дозволи делимична преправка и оправка зграде Дома инжењера и техничара у улици Кнеза Милоша у Београду”. Народни одбор града Београда издао је грађевинску дозволу бр. 2528, 24. маја исте године. За радове, који су обухватили рушење и ново зидање преградних зидова, био је задужен архитекта В. Ћирковић. Планови се чувају у Историјском архиву Београда: ИАБ Ф. 8. 6. 1933.

148] О Томићевој згради СИТЈ видети: Б. Вујовић, *Београд у прошлости и садашњости*, Београд 1994, 230; I. Štraus, *Arhitektura Jugoslavije 1945–1990*, Sarajevo 1991, 79.

149] *Централни Одбор јединствених синдиката Југославије*, бр. XIII–1119, 10. фебруар 1948. године: ИАБ Ф. 8. 6. 1933.

Summary: ALEKSANDAR IGNJATOVIC

THE HOUSE OF ASSOCIATION OF ENGINEERS AND ARCHITECTS OF YUGOSLAVIA IN BELGRADE

The central headquarters of the national organization ‘Association of Engineers and Architects of Yugoslavia’ (UIJA) – the work of the architects Misa Manojlovic and Isak Azriel, built between 1933 and 1935 in Kneza Milosa street 7 – has distinguishing position in cultural topography of Belgrade. Principally, because of the fact that this building represents not only the valuable monument of Belgrade architecture between the two wars, but also an important part of ideology and culture corpus of Yugoslavianism. It is well-known that in the period between the two World Wars the UIJA was one of the most important associations which promoted ideas of ethnic egalitarianism and national equalization. Therefore, the architectural identity, and turbulent and long history of the construction of this organization headquarters, may be interpreted as a testimony of ideological and political roles of architecture in Belgrade during third and fourth decade of XX century. Additionally, the identity of this building reveals variety of different ideas which existed in corpus of ruling ideology of Yugoslavianism. Therefore, the activities concerning the construction of the house of this national association, which commenced in following periods - 1923, 1931 and 1933-35, basically may be interpreted as a part of global procedure of creation of visual

representations of Yugoslav national and cultural identity and they can hardly be considered out of ideological point of view. Different designs for the UIJA headquarters (designs of Milan Zlokovic, Dusan Babic, couple of authors Manojlovic-Azriel, and interventions of Dragisa Brasovan) may be considered out of usual biographical or poetic focus and interpreted in relevant historical and cultural context as a part of political culture of Belgrade between the two wars. In this way, historical and architectural value of UIJA house becomes even more visible, and hereby even a need for more comprehensive valorisation of this monument of Belgrade architecture.

LIST OF ILLUSTRATIONS:

Fig. 1. Misa Manojlovic, Isak Azriel, House of Association of Engineers and Architects of Yugoslavia — Section Belgrade, 1933-1935. (photograph of the author)

Fig. 2. M. Zlokovic, Design for UIJA House in Belgrade, 1923. (Z. Manević, Zloković, Belgrade 1989)

Fig. 3. D. Babic, Design for UIJA House in Belgrade, 1931. (Arhitektura I, Ljubljana 1932)

Fig. 4. M. Manojlovic (and I. Azriel), Design competition on UIJA House in Belgrade, 1933. (House

of section Belgrade, Technical newspaper XV, 20-21, Zagreb 1933)

Fig. 5. M. Manojlovic and I. Azriel, Design for UIJA House in Belgrade, lateral facade, 1933. (IAB f. 8. 6. 1933.)

Fig. 6. M. Manojlovic and I. Azriel, Design for UIJA House in Belgrade, main front, 1933. (IAB f. 8. 6. 1933.)

Fig. 7. M. Manojlovic and I. Azriel (and D. Brasovan), Design for UIJA House in Belgrade, main front, 1934. (IAB f. 8. 6. 1933.)